

MEVZÜ HADİSLERİ TESBİTTE METOD FARKLILIKLARI

Öğr. Gör. Dr. Harun ÖZÇELİK*

ÖZET

Mütekaddimûn, sahih hadisleri, mevzû ve zayıf hadislerden ayırt etmek hususunda kaideler koymuş ve bunları uygulamışlardır. Böylece ravileri tenkid süzgecinden geçirip hadisi alınabilecek ravilerle, alınmayacak olan zayıf ve yalancı ravileri ve rivayetlerini tesbit etmişler, onlardan hadis almamışlardır. Hadis tarihinin tabiûndan itibaren her döneminde bu kaidelere uyanların yanında kısmen de olsa uymayarak hadis eserleri telif edenler olmuştur. Mevzû hadisler, mütekaddimûn döneminde cerh ve ta'dil, tabakât ve ricâl tarihi ile ilgili kitaplarda yazılıp kayıt altına alınmıştır.

Müteahhirûn dönemi mevzû hadisleri tesbit faaliyetleri, Cevzekâni ile başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Cevzekâni ve onu takip eden İbnü'l-Cevzi çoğunlukla, mütekaddimûn dönemi cerh ve ta'dil vb. kitaplarından, bazen de muteber hadis kaynaklarından kendilerince var olduğuna inandıkları mevzû hadisleri derlemişlerdir. Bu iki müellif büyük oranda mütekaddimûnun usûlüne bağlı olmalarına rağmen, daha sonra gelen münekkidler tarafından muteber kitaplardaki bazı hadislere mevzû dedikleri için tenkid edilmişlerdir. Onların mevzû hükmünü verdikleri bazı hadislerin sahih, hasen veya zayıf olduğunu belirtmişlerdir.

Yirminci yüzyılda ise müsteşrikler ve bazı müslüman alimler, muteber hadis kitaplarındaki bir çok hadisin mevzû olduğunu söylemişlerdir. İşte bu makalede müteahhir münekkidlerin, mevzû hadisleri tesbitte farklı sonuçlara ulaşmalarına etki eden metod farklılıklarını belirtmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mevzû Hadis, İbnü'l-Cevzi, İbn Hacer, Yalancı Ravi, Metin Tenkidi.

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı hozccelik@atauni.edu.tr

ABSTRACT

The Methodical Differences in Determination of Apocrypal Hadiths

The Earliers had ruled and put into practice with reference to distinguish the sound hadiths from apocrypal and weak hadiths. In this manner, they had critized the transmitters, then they had determined the transmitters who can be acceptable their hadiths, weak and liar transmitters who can not be acceptable their hadiths. Consequently, they also hadn't accepted their hadiths. It had came into exitence that the persons who usually had abide by this rules and the persons who also partly hadn't abide by them. They formed books of hadiths in this way at all times beginning from The Successors. The apocrypal hadiths were written and recorded in the books of disparaging and declaring trustworthy, biography and history of transmitters in the period of time in which The Earliers had lived.

In period of time of the Laters, the activity of determination the apocrypal hadiths had begun by Cevzekâni and had continued up to our age. Cevzekâni and İbnu'l-Cevzi following him usually had collected apocrypal hadiths from disparaging and declaring trustworthy etc. books and they rarely collected them from trustworthy hadith books in which they has been in existence in their opinion . This two author had been critized by later critics in spite of the fact that they had committed method of the Earliers in a large scale. Because, they had said that some hadiths of trustworthy books are apocrypal. The Later critics explained that some hadiths that they judged them to be apocrypal are sound or good or weak.

In the course of the twentieth century, orientalisists and some Muslim scholars said that a lot of hadiths that came to existence in the trustworthy hadith books are apocrypal. In this article, we will be explaining the different methods that the Laters had used in determination apocrypal hadiths and whereby they arrived at different conclusions.

Key Words: Apocrypal Hadith, İbnu'l-Cavzi, İbn Hadjar, Liar Transmitter, Critic of Text.

GİRİŞ

Hadisler, Kur'ân'dan sonra dinin ikinci kaynağı olduğu için, onların sahîh olanlarının sahîh olmayan zayıf ve özellikle mevzûlardan¹ ayırt edilip bir sonraki

¹ Mütেকaddimûn döneminde mevzû hadisler, zayıf hadislerden sayılmıştır.

nesle aktarılmasında her neslin büyük gayretleri olmuştur. Ancak bu çabalar, temel hadis kaynaklarının tasnifinin sona erdiği dönem ve bu dönemin bitişi ile başlayıp günümüze kadar uzanan dönemlerde farklılıklar göstermektedir.

Günümüzde bu tarihî süreci göz önünde bulundurmadan, yani farklı dönemlerde icra edilen faaliyetleri tam anlamıyla kavramadan hareket etmek bazı yanlışlıklara yol açabilir. Hicrî V. asırla başlayan müteahhirûn döneminde mevzû hadislerin tesbiti hususunda ihtilaf ve tartışmalar başlamış ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Nitekim Kütüb-ü Sitte gibi muteber hadis kitaplarındaki bazı hadislerin mevzû olup olmadığı veya bir başka ifadeyle bu kitaplarda mevzû hadis bulunup bulunmadığı hususunda müteahhir alimler arasında tartışmalar olduğu gibi, günümüzde de bu tartışmalar farklı boyutlarda devam etmektedir. İşte günümüzde de devam eden bu tartışmaların neden kaynaklandığını anlayabilmek için, öncelikle mütekaddimûn döneminde mevzû hadisler hususunda yapılan faaliyetlerin en önemlilerinden bahsetmek uygun olacaktır. Daha sonra müteahhirûn dönemi faaliyetleri ve bu dönem alimleri arasında meydana gelmiş olan ihtilafların ana nedenlerini tesbit edelim.

I. Hadisleri Muhafaza Etmek ve Hadis Uydurma Faaliyetlerine Engel Olmak İçin Mütekaddimûn Döneminde Yapılan Faaliyetler

Hadisler, hicrî V. asra kadar devam eden mütekaddimûn döneminde ezberlenmiş, yazılmış, daha sonra tedvîn edilmiş ve nihayet tasnif edilerek muhafaza altına alınmış ve böylece sonraki nesillere aktarılmışlardır. Bu dönemde hadis uydurmaya engel olmak ve hadislerin sahihlerini zayıf ve mevzû olanlarından ayırt etmek için ise, belirtilen faaliyetlerle eş zamanlı olarak, tesebbüt², isnad sorma, hadis almak için uzun yolculuklar yapma, yalancı ravilerin peşine düşerek onları tanıtmaya ve mevzû hadisleri tanımak için kaideler koyma³ gibi faaliyetler yapılmıştır.

İşte dört asırlık bir zaman süreci içerisinde muhaddisler telif ettikleri bir çok hadis kitabı sayesinde sahih, zayıf ve mevzû hadisleri tesbit etmişlerdir. Bu tesbit işlemini daha detaylı kavrayabilmek için, bu dönemde gerçekleştirilen *hadislerin hıfzı*,

² Tesebbüt, hadis rivâyetinde ihtiyatlı davranıp hadisin sabit olduğuna dair kesin kanaat hasıl olmadıkça rivâyetine girişmemektir. Ahmed Naim-Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, DİB Yay., Ankara, 1984, I, 53; Aydınli, Abdullah, *Hadis İstihlâk Sözlüğü*, Timaş Yay., İstanbul, 1987, s. 155.

³ Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1988, s. 220-241.

kitâbeti, tedvini ve tasnifi ile ravilerin cerh ve ta'dili hakkında kısaca bilgi vermemiz uygun olacaktır.

1. Hadislerin hıfzı, kitâbeti, tedvini ve tasnifi

Hicrî I. asrın sonlarına kadar süren zamanı içine alan sahâbe ve büyük tabiûn döneminde⁴ hadisler hem ezberlenmiş ve hem de yazılarak koruma altına alınmıştır (*Hıfz ve Kitâbet devri*). Ancak sahâbe döneminde hadisler, Hz. Peygamber'in, Kur'ân'dan başka bir şeye düşkünlük gösterilerek onun ihmal edilmesi endişesi kalktıktan⁵ veya yazıyı bilenlerin çoğalmasından⁶ sonra verdiği genel izinle veya sadece hafızası gevşek ancak yazısı iyi ve okunaklı olan sahâbîlere⁷ verdiği özel izinle yazılmıştır. Günümüze kadar ulaşmamış olsa bile bir çok sahâbînin *Sahifelerinin* olduğu bilgisi⁸ onların hadisleri yazdıklarını göstermektedir. Kibâr-ı Tabiûndan bize ulaşmış bulunan en eski hadis eseri ise, Hemmâm b. Münebbih'in *Sahife'sidir*⁹.

Hicrî I. asrın sonlarından II. asrın ilk yarısına kadar devam eden dönemde, daha önceleri değişik yazı malzemeleri üzerine dağınık bir şekilde kaydedilmiş, kısmen de sözlü olarak nakledilegelmiş olan hadisler bir kitap "divân" içinde bir araya toplanmıştır (*Tedvin devri*)¹⁰. Hadisleri toplamak üzere resmi ilk teşebbüsü Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101) babası olan Mısır valisi Abdüazîz b. Mervân (ö. 85) başlatmıştır¹¹. Daha sonra halife Ömer b. Abdilazîz'in, Medine valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr İbn Hazm'a (ö. 120), diğer valilere ve alimlere gönderdiği resmî yazıyla devam ettirilmiştir. Halifenin tedvinle ilgili emrini ilk gerçekleştiren ve topladığı hadisleri ona gönderen Hicâz ve Şam alimi Muhammed b. Müslim b. Ubeydillah b. Abdillâh b. Şihâb ez-Zührî'dir (ö. 124)¹². Ma'mer b. Râşid'in: "Biz, ez-Zührî'den pek

⁴ el-Hûlî, Muhammed Abdulazîz, *Târîhu Funûni'l-Hadîsi'n-Nebevî*, thk., Mahmud el-Arnaûd-Muhammed Bedrüddîn el-Kahvecî, Dârü İbn Kesîr, Beyrut, 1988, s. 28.

⁵ Çakan, İsmail Lütfî, *Hadîs Edebiyatı Çeşitleri—Özellikleri-Faydalanma Usulleri*, MÜİ Yay., İstanbul, 1985, s. 10.

⁶ el-Hûlî, a.g.e., s. 31.

⁷ Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 45-46.

⁸ bkz., Koçyiğit, Talat, *Hadîs Tarihi*, AÜİF Yay., 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 41-67; Umerî, Ekrem Ziya, *Hadîs Tarihi*, trc., İsmail Kaya, Esrâ Yay., Konya, 1990, s. 16.

⁹ Bu sahife hakkında geniş bilgi için bkz., Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadîs Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, trc., Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967.

¹⁰ Aydınlı, a.g.e., s. 19-20.

¹¹ Muhammed Accâc el-Hafîb, *el-Muhtasaru'l-Vecîz fi Ulûmi'l-Hadîs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987, s. 74.

¹² el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed ed-Dimeşki, *Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Dârü'l-Marife, Beyrût, tsz., s. 7; Koçyiğit, a.g.e., s. 204.

çok hadis öğrendiğimizi zannederdik, fakat halife el-Velid b. Yezid öldürüldüğünde onun hazinelerinden Mervân ailesi için ez-Zührî'den yazılan ilmin kitaplar halinde hayvan sırtında taşındığını görünce, ondan öğrendiklerimizin ne kadar az olduğunu anladık"¹³ demiş olması aynı zamanda İbn Şihâb'ın en hacimli tedvini yapmış olduğunu göstermektedir.

Hicri II. asrın ortalarından IV. asrın başlarına kadar devam eden dönemde, tedvin devrinde dağınık bir şekilde kitaplarda toplanmış olan hadislerin çeşitli maksatlarla muhtelif tertiplerde (Müsned, Musannef, Câmi, Sünen, Muvatta, Sahih...) bir sınıflamaya tabi tutulmuştur (*Tasnif devri*)¹⁴. Hadislerin kitaplarda tasnifi tedvinden hemen sonra ortaya çıkmış fakat tedvin ile birlikte yürütülmüştür¹⁵. Tasnif döneminde muhaddislerin sahih hadisleri mevzû olanlardan ayırt etme hususundaki gayretlerini anlayabilmek için telif ettikleri eserleri hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır.

Hadisleri ilk olarak tasnif edenler, Basra'da Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156), Rebî b. Subeyh (ö. 160), ve Hammâd b. Seleme (ö. 167), Yemen'de Halid b. Cemîl el-Abd, Ma'mer b. Râşid (ö. 153) ve Abdurrezâk İbn Hemmâm (ö. 211), Mekte'de Abdulazîz b. Cüreyc (ö. 150) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198), Medîne'de Muhammed b. İshâk (ö. 151) ve Mâlik b. Enes (ö. 179), Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (ö. 161) ve İbn Ebî Zâide (ö. 193), Şam'da Abdurrahmân b. Amr el-Evzâi (ö. 157) ve el-Velid b. Müslim (ö. 195), Rey'de Cerîr b. Abdilhamîd (ö. 188), Horasan ve Merv'de Abdullah İbnu'l-Mübârek (ö. 181), Vâsıt'da Hüseyim b. Beşîr (ö. 183), Mısır'da Abdullah b. Vehb (ö. 197),¹⁶ tir¹⁶. Bu muhaddislerin tasnif ettikleri eserler, Hz. Peygamber'in hadislerini, sahâbe sözleri ve tabiûn fetvalarıyla karışık olarak ihtiva etmekteydi¹⁷. Bu eserler Musannef, Sünen, Muvatta ve Câmi' gibi ünvanlarla isimlendirilir. Bunların ihtiva ettikleri hadisler, tasnif döneminden önce telif edilmiş olan sahifeler ve cüzlerde yer almaktaydı¹⁸. Bu eserlerin en önemlisi İmam Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eseridir. O, *Muvatta*'sının hadislerini tahammül ettiği yüz bin hadisten seçmiş ve onların seçim ve yazımına kırk yıl harcamıştır. Medine alimleri bu kitabın sıhhatinde ona muvafakat etmişlerdir. Mâlikî alimleri *Muvatta*'yı Buhârî ve Müslim'in Sahihlerinden üstün

¹³ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-Evliyâ*, Mısır, 1933, III, 361.

¹⁴ Aydınlı, a.g.e., s. 20.

¹⁵ Çakan, a.g.e., s. 19.

¹⁶ er-Râmehurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-Fâsil Beyne'r-Râvi ve'l-Vâî*, thk., Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1984, s. 611-620; Muhammed Accâc, *el-Muhtasar*, s. 78-79; Umerî, a.g.e., s. 19.

¹⁷ Muhammed Accâc, *el-Muhtasar*, s. 78-79.

¹⁸ Umerî, a.g.e., s. 20.

tutarlar, hanefîlerden Şah Veliyyullah ed-Dehlevî gibi bazı alimler ise Sahîhayn'la aynı tabakadan kabul ederler. Hadis alimlerinin cumhûru ise, içinde mürsel ve munkatı rivayetler olduğu için Sahîhayn'dan alt derecede kabul ederler¹⁹. İbn Hazm (ö. 456) ise Muvatta'ya, hadis kitaplarını taksimatının en son tabakasında yer verir ve alimlerin çoğunluğuna göre onda bazı zayıf hadislerin bulunduğunu söyler²⁰.

Daha sonra gelen bazı muhaddisler, sahâbîlerin veya daha sonraki şahısların rivayet etmiş oldukları sadece merfû hadisleri, muhtelif tertiblerde kendi isimleri altında bir araya getirerek *Müsned* türü eserler meydana getirmişlerdir. Bu türün ilk örneği Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204)'nin *el-Müsned* adlı eseridir. Onu, İshâk b. Râhûye (ö. 238), Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241) gibi muhaddisler takip etmiştir²¹. Bu muhaddisler, merdûd hadisleri tahrir etmekten kaçınmışlar, ancak her hadisin, sahihini zayıfından ancak hadis mütehasıslarının ayırt edebileceği bir çok tarikini zikretmişlerdir²². Yani bu eserlerin özellikleri her bir sahâbîden sahih ve sakim tariklerle rivayet edilenlerin hepsini tahrir etmek olduğundan dolayı bunlarda bir çok sahih ve hasen hadisin yanında zayıf hadisler de bulunur. Dolayısıyla bunlarda bulunan hadislerle, inceleme yapılmadan ihticac edilmez²³. Bazı muhaddisler, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini bu durumdan istisna etmişlerdir²⁴. Şöyle ki o, eserinde, yediyüz ellibin hadisten seçerek kırk bin hadis tahrir etmiş ancak, makbul olan rivayetleri bir araya getirmeyi ve yine kizb ile maruf olmayan kimselerden rivayet etmeyi prensip edinmiştir. Bazı münekkidler, *Müsned*deki hadislerin hepsinin sahih olduğunu, bazı münekkidler ise, ondaki bazı hadislerin zayıf ve bazılarının ise mevzû olduğunu söylemişlerdir. İbn Hacer ise, ondaki hadislerin çoğunun ceyyid olmakla birlikte zayıf olanların da bulunduğunu, ancak onların mütâbea için zikredildiklerini ve onda tahrir edilmiş olan hadislerin hiç birine mevzû denilmeyeceğini belirtir²⁵.

Tasnifin altın çağında başta Buhârî ve Müslim, hadis öğrenmek arzusundaki kişileri, hangi hadislerin sahih olduğunu sorma ve araştırma sıkıntısından kurtarmak

¹⁹ Umerî, a.g.e., s. 30.

²⁰ Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 268-269.

²¹ *Müsned* türü eserlerin önemlileri için bkz., Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, II, 1678-1685; el-Hûlî, a.g.e., s. 61-62.

²² Muhammed Accâc, *el-Muhtasar*, s. 80; el-Hûlî, a.g.e., s. 54.

²³ Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 266; el-Hûlî, a.g.e., s. 63; Umerî, a.g.e., s. 22.

²⁴ el-Hûlî, a.g.e., s. 63.

²⁵ Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 266-267.

için sadece sahih hadisleri içeren ve hadislerin konularına göre sıralandığı kitaplar tasnif etmişlerdir. Sahîh-u Buhârî ve Sahîh-u Müslim'de tahrir edilen muttasıl hadislerden iki yüz yirmi tanesi, ya ravilerin adalet veya zabt yönünden kusurlu olduğu veya ravi hataları bulunduğu söylenerek tenkid edilmişlerdir²⁶. İbnu'-Salâh gibi bazı alimler Dârekutnî gibi muhaddislerin tenkid ettiği hadisler hariç olmak üzere Buhârî'deki bütün hadislerin hepsinin sahih olduğunu²⁷ söyler. İbn Hacer, Sahîh-i Buhârî'ye yöneltilen bu tenkidleri teker teker ele alıp cevap vererek ondaki hadislerin hepsinin sahih olduğunu belirtir²⁸. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ise muhaddislerin Sahîhain'da bulunan muttasıl merfû bütün hadislerin kesinlikle sahih olduklarında icmâ ettiklerini, bunu kabul etmeyenleri ise müminlerin yolunu tutmayan bidatçiler olarak gördüklerini belirtir²⁹. Buhârî ve Müslim'den sonra ise Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce gibi hadis ilminde mütehasıs büyük muhaddisler, aralarında bilinen usûl kurallarına uygun olarak ve kendi özel şart ve anlayışları çerçevesinde sahih hadisleri ve zayıf olduğunu belirttikleri bazı zayıf hadisleri³⁰ de tahrir ederek *Sünen-ü Erbaa* diye bilinen eserlerini tasnif ettiler. Dolayısıyla bu eserler de alimler tarafından Sahîhain kadar olmasa bile büyük kabul görmüşlerdir.

Hicri IV. asırda da kısmen orijinal hadis eserleri tasnif edilmiştir. Bunların en önemlileri, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360)'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, *el-Mu'cemü'l-Evsat* ve *el-Mu'cemü's-Sağîr*'i, Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385)'nin *es-Süneni* ve İbn Huzeyme (ö. 311), Ebû Avâne (ö. 316) ve İbn Hibbân (ö. 354)'ın *Sahîh*'leri ve Tahâvî'nin (ö. 321) *Şerhu Meânî'l-Âsâr* ve *Müşkilü'l-Âsâr* adlı

²⁶ Bkz., İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1993, s.503-504; es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk., Ahmed Ömer Hâşim, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1993, I, 108-111; el-Cezâirî, a.g.e., s. 95-96; Ayrıca bkz., ed-Dârekutnî'nin *el-İzâmât ve'l-Tetebbu* adlı eseri.

²⁷ İbnu'-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, thk., Nurettin İtr, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1986, s. 29; es-Suyûtî, a.g.e., I, 107.

²⁸ Tenkidler ve İbn Hacer tarafından verilen cevaplar için bkz., İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, s. 505-648.

²⁹ ed-Dihlevî, Şâh Veliyyullah b Abdurrahîm, *Hüccetü'llahî'l-Bâliğa*, Dâru't-Turâs, Kahire, 1936, I, 134.; el-Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâidü't-Tahdîs min Funûni Mustalahî'l-Hadîs*, thk., Muhammed Behcet el-Beytâr, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1987, s. 249.

³⁰ Ebû Dâvûd, Nesâî, Tirmizî eserlerinde tahrir etmiş oldukları zayıf hadisleri belirttikleri halde, İbn Mâce belirtmemiştir. O zayıf olduklarını belirtmese bile müteahhir alimler, Sünenü İbn Mâce'de 613 zayıf, 99 vahîf, münker veya mevzû hadis bulunduğunu belirtmişlerdir. Onun kizb ve sirkatle itham edilen ravilerden hadis rivayet ettiği ve üstelik bu çeşit hadislerin bir kısmının, diğer raviler tarafından rivayet edilmediği de söylenmiştir. Bu sebeple bazı alimler Ahmed b. Hanbel'in Müsnedini, bazıları ise İmam Mâlik'in Muvatta'sını Kütüb-ü Sitte'nin altıncı kitabı olarak kabul ederler. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Umerî, a.g.e., s. 36-39; Canan, İbrahim, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", *AÜİFD*, Ankara, 1979, Sayı 3, s. 103-126.

eserleridir³¹. Bu eserlerin müellifleri, genellikle tasnifin altın çağı olarak nitelendirilen hicri III. asır muhaddislerinin rivayet ettikleri hadisleri, kendi isnadları ile rivayet etmişlerdir³². Suyûfî'nin taksimine göre; İbn Huzeyme, Ebû Avâne ve İbn Hibbân'ın Sahih'leri hadis müellefâtının birinci tabakasında yer alırlar ve rivayetleri sahihtir³³. Müteahhir muhaddisler, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'ı, hadisleri tashihte gevşek oldukları söyleyerek tenkit etmişlerse de bazı alimler buna karşı çıkmış ve onların *Sahih* adlı kitaplarında, sahih hadisle beraber hasen hadislerin de bulunduğu söylebileceğini belirtmişlerdir³⁴. Tahâvî, Taberânî ve Beyhakî ise, ister sahih olsun isterse zayıf olsun buldukları her hadisi kitaplarına almayı gaye edindiklerinden onların kitapları sahih, hasen, zayıf, şâz, münker vb. hadisleri ihtiva etmektedirler. Bu sebeple alimler yanında meşhur ve mütedavil olmamışlardır. Bazıları Buhârî'den önce yaşamış, bazıları ise onun çağdaşı olan Ebû Ya'lâ, Abdurrezzâk İbn Hemmâm, Ebûbeker b. Ebî Şeybe, Abd b. Humejd ve Tayâlisî'nin kitaplarının da aynı özelliği taşıdığı da ifade edilmektedir³⁵.

Müteahhir dönem hadis müteahhissuları, tasnif dönemi ve kısmen de tehzib dönemi hadis kitaplarını, ihtiva ettikleri hadislerden tenkide maruz kalan hadislerin azlığı ve çokluğuna göre tabakalara ayırmışlardır. İbn Hazm, Suyûfî ve Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin taksimatları meşhurdur³⁶.

İşte bu üç dönem sonunda hadisler kitaplarda yazılmış olarak müteahhirüna nakledilmiştir. Artık hicri V. asırdan itibaren genellikle tasnif devri eserlerinin, daha kullanışlı, daha şümüllü ve daha anlaşılır bir hale getirilmelerine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu faaliyetlerin başında cem', istidrâk, istihrâc, zevâid, atrâf, şerh vb. çalışmalar gelmektedir³⁷.

2. Ravilerin Cerh ve Ta'dîli Hadisler bir taraftan *sahîfe*, *mushaf* ve *dîvân*, daha sonra *müşned*, *câmi'* ve *sünen* isimleri verilen eserlerde kayd ve tedvîn edilirken, bir taraftan da rivayetlerin sahihini sakiminden ayırt edebilmek için ta tabiûn ve hatta sahâbe döneminden beri rivayetler ve ricâl tenkid edilmeye başlamıştır.

³¹ Bu kitapların tamamı için bkz., el-Hûfî, a.g.e., s. 64-65.

³² el-Hûfî, a.g.e., s. 64.

³³ Bkz., Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 257; Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara, 1988, I, 266.

³⁴ Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 257-258.

³⁵ el-Kâsimî, a.g.e., s. 250; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, I, 262.

³⁶ Bu muhaddislerin taksimleri için bkz., el-Kâsimî, a.g.e., s. 200-201; Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 268-269; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, I, 266-271.

³⁷ Subhî es-Sâlih, *Ulûmü'l-Hadis ve Mustalahuh*, Dâru'l-İlm, Beyrût, 2002, s. 48; Aydınlı, a.g.e., s. 20.

Nihayet Kütüb-ü Sitte'nin cem ve telif edildiği asırda ricâl tenkidi ve hadis illetleri hakkında bir çok kitaplar te'lif edilmiştir³⁸. Bu tenkidler sebebiyle hadisler, genellikle sika ravilerin kendileri gibi sika ravilerden alıp nakletmesi sonucu kitaplarda tahrir edilmiştir. Yalancılıkla tanınan ravilerin rivayet ettikleri hadisler bile genellikle tahammul edilmemiştir. Böylece sahih hadisler büyük ölçüde mevzû hadislerden ayırt edilmiştir. Hiç şüphesiz ki bunda en büyük rolü, sahâbe asrından itibaren başlayan cerh ve ta'dîl faaliyetleri oynamıştır.

Cerh ve ta'dîl, *Sahâbe* asrında başlamıştır. Bu dönemde ricâl tenkidi, sahâbenin doğru olması ve iyi yaşantıları sebebiyle azdır. Yapılan tenkidlerin sebebi ise, genellikle unutmak, yanılmak, hadisi iyi anlamamak veya sağlam ezberlememek gibi zekâ ve yetenek farklılığından doğan tabîî hatalardır³⁹ki hadis rivayet etmiş ve fetva vermiş sahâbîlerden bu tür tenkidlere uğramış olanlar hiç yok denecek kadar azdır⁴⁰.

Hicrî I. asrın sonlarına kadar devam eden *Kibâr-ı Tabîin* döneminde de cerh ve ta'dîl devam etmiştir. Şa'bî, Saîd İbnü'l-Müseyyeb, Muhammed İbn Sîrîn⁴¹ gibi münekkidler isnadları ve ravileri tenkit etmişler ve hata edenleri belirtmişlerdir. Bu tabakanın zayıfları da sonraki tabakalara nisbetle çok azdır. Hicrî II. asrın başları olan *Evsât-ı Tabîin* döneminde mevkûf hadisi merfû, muttasıl hadisi ise mürsel olarak rivayet eden ve Ebû Harûn el-Abdî gibi rivayetlerinde bir çok yanlışlıkları olan raviler, Hasan-ı Basrî, Tâvûs, Nehâî gibi münekkidler tarafından cerh edilmişleridir. Hicrî II. asrın ortalarına kadar süren *Siğâr-ı Tabîin* döneminde siyasî ve kelâmî gruplar ortaya çıkmış ve kısmen de ilhâd hareketleri başlamıştır. Bu sebeple ravilerde, hataların yanında yalancılık ve tedlîs gibi kusurlar ve dolayısıyla bazı mevzû hadisler de görülmeye başlanmıştır. Bu tabakadaki raviler ise Abdullah b. Avn, Eyyûb b. Keysân es-Sahtiyânî, Süleymân et-Teymî gibi münekkidler tarafından cerh veya ta'dîl edilmişlerdir⁴². Hadis uydurma faaliyeti hicrî I. asrın ortalarında ortaya çıkmış olsa bile bu faaliyet sahâbeden sadır olmamıştır. Onlardan birinin hadis uydurduğunu

³⁸ Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 51-52.

³⁹ Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi Cerh ve Ta'dîl İlimi*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1997, s. 35.

⁴⁰ İbn Arrâk, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kenânî, *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Ehâdisi's-Şeniati'l-Mevzûa*, thk., Abdulvehhâb Abdullatîf-Abdullah Muhammed es-Siddîk, Dâru'l-Kütübü'l-İlimiyye, 2. Baskı, Beyrût, 1981, (Mukaddime) I, *

⁴¹ Bu münekkidlerin tamamı için bkz., Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 164-173.

⁴² İbn Arrâk, a.g.e., (Mukaddime) I, * ; Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 352; Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 188-189; Özek, Ali, *Hadîs Ricâlî Hadîs İlimleri ve Kaynakları*, İstanbul, 1967, s. 134.

farazî olarak düşündüğümüzde, hadisleri, dolayısıyla sahih hadisi mevzû olandan ayırabilecek kabiliyete sahip olan diğer sahâbe tarafından durumu tesbit edilip bize nakledilmesi gerekirdi. Halbuki böyle bir nakil söz konusu değildir. Alim tabîiler de hadis uydurmamışlardır. Hicrî elli tarihinde görülen bazı mevzû hadisler tabiûn tabakasından olan bazı cahil kimselerden sadır olmuştur⁴³ ki bunlar çağdaşları olan münekkidler tarafından tesbit edilmişlerdir.

Hicrî II. asrın sonları ve III. asrın başları olan *Etbâu't-Tabiîn* döneminde ravilerde hatalar yanında bid'at, taassub ve ilhâd hareketlerinin daha da yaygınlaşması nedeniyle yalancılık ta bir hayli artış göstermiştir⁴⁴. Mamer b. Râşid ile başlayıp Yahyâ b. Maîn'e kadar uzanan bu devrede bir çok münekkid yetişmiştir⁴⁵. Başlangıçta genellikle şifâhî olarak yürütülen tenkid faaliyetleri, *Etbâu't-Tabiîn* döneminde tedvin edilmeye başlanmıştır. Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198) cerh ve ta'dille ilgili sözlerini bir araya getiren ilk müellif⁴⁶ olarak kabul edilir.

Hicrî III. asrın ilk çeyreğinden sonuna kadar devam eden ve Buhârî'nin çağı olan *Etbâu Etbâ't-Tabiîn* dönemi⁴⁷ münekkidleri, kendi çağdaşları olan raviler hakkındaki cerh ve tadillerine, daha önceki münekkidlerin yaptığı ravi tenkidleri ve onlar hakkında verdikleri diğer biyografik vb. bilgileri ekleyerek müstakil cerh ve ta'dil, tarih, tabakât ve illel adlı eserlerini tasnif etmişlerdir. Cerh ve ta'dil ilminin genel kuralları ve kendine özgü lafızları da bu dönemde teşekkül etmiştir⁴⁸. Münekkidler, muasırları olan ravilerin cerh ve ta'dil yönünden durumları hakkında bizzat yaşantısını ve rivayetlerini inceleyerek bilgi vermişlerdir. Kendilerinden önce yaşamış olan raviler hakkında ise önceki münekkidlerin şifâhî beyanları veya yazılı olarak bıraktıkları eserlerden faydalanmışlardır⁴⁹. Böylece bu dönemin sonuna gelinceye kadar bir çok münekkid, raviler tarihi⁵⁰ ve cerh ve ta'dille ilgili bir çok kitap

⁴³ Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvin*, s. 192-193.

⁴⁴ Âşikkutlu, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁵ Bu münekkidlerin tamamını için bkz., Ahmed Naim-Kâmil Miras, *a.g.e.*, I, 353-355.

⁴⁶ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, tsz., I, 1; Ahmed Naim-Kâmil Miras, *a.g.e.*, I, 352.

⁴⁷ Subhî es-Sâlih, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁸ Âşikkutlu, *a.g.e.*, s. 56. Bu döneme kadar ortaya çıkan cerh ve tadil lafızları için bkz., Yücel, Ahmet, *Hadis İstihlâhlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, MÜFV Yay., İstanbul, 1996, s. 113-144.

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cafer, *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât*, thk., Nurettin b. Şükrî b. Ali Bûyacilar, Mektebetü Advâi's-Selef, Riyâd, 1997, (Mukaddime), I, 92.

⁵⁰ Meselâ; Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr* adlı eserinde ravilerin biyografisine yer verilir ve onların cerh-ta'dil yönünden durumlarından bahsedilir.

yazmışlardır⁵¹. Bu dönem muhaddisleri bu bilgiler sayesinde, sika olan ravileri yalancı ve zayıf olanlardan ayırt edilebilmiştir⁵² ve te'lif ettikleri hadis kitaplarında mevzû hadisleri tahrîc etmemeye özen göstermişlerdir. Nitekim bu dönem muhaddislerinin kitaplarında tahrîc ettikleri hadislerin çoğunluğu sahihtir, bazıları ise ya ravilerin zabtına yönelik önemsiz cerh veya sika ravilerin hadisteki hatası dolayısıyla zayıftır. İbn Sa'd, Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Buhârî, Abdullah el-İclî, Müslim, Ebû Dâvûd, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Tirmizî, Bezzâr, İbn Ebî Şeybe bu asrın önde gelen münekkidleridir⁵³.

Hadislerin bizzat ravilerden tahammul edilmesi hicrî III. asırda büyük ölçüde sona ermiştir. Ancak IV. asırda da bizzat ravilerden hadis tahammülü kısmen devam etmiş ve böylece bazı orijinal nitelikli hadis kitapları meydana getirilmiştir. Dolayısıyla bu asırda yaşamış olan ravilerin cerh ve ta'dili ile ilgilenen münekkidler olmuştur. Nitekim Dârekutnî'nin: "Ey Bağdatlılar! Ben sağ iken herhangi bir kimsenin, Rasûlullah (s.a.v.)'a yalan söz isnad edebileceğini zannetmeyiniz"⁵⁴ sözü bunu açıkça göstermektedir. Nesâî, İbn Cerîr et-Taberî, İbn Huzeyme, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân, Taberânî, İbn Adiyy, İbn Mende, Hâkim en-Neysâbûrî, Dârekutnî bu tabakada yer alan münekkidlerin başında yer alırlar.

İşte mütekaddimûn, bir taraftan yalancı ve zayıf raviler hakkında *tabakât, ricâl tarihi, duafâ ve ilal kitaplarında*⁵⁵ bilgi verip rivâyetlerinden bazılarını zikrederken, diğer taraftan sika ravilerin rivayet ettikleri hadislerden oluşan eserler tasnif etmişlerdir. Böylece onlar, mevzû hadisleri belirleme hususunda büyük gayret göstermişlerdir.

Hiç şüphesiz ki bu dört asırda yaşamış olan muhaddis münekkidler, raviler ve rivayetleri hakkındaki hükümlerini, kendilerinin bilmiş olduğu, ancak müteahhirûn zamanında sistemli bir şekilde tedvîn edilmiş olan kaidelere göre vermişlerdir. Meselâ; onlar bir ravinin yalancı olduğunu, ya bizzat ravinin itirafını esas alarak veya

⁵¹ Bu kitaplar için bkz., Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 264-275, 281-287; el-Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe Li Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, trc., Yusuf Özbek, İz Yay., İstanbul, 1994, s. 263-298, 316-322.

⁵² Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 238-239.

⁵³ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmet b. Ebî Hâtim et-Teymî el-Büstî, *Kitâbu'l-Mecrûhin mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkin*, thk., Mahmûd İbrahim Zâyed, Dâru'l-Va'y, Halep, 1396, I, 54.

⁵⁴ Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, *Aliyyü'l-Kârî alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahâti Ehli'l-Eser*, Dâru's-Saltanatî's-Seniyyeti'l-Osmaniyye, 1909, s. 123; Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 283.

⁵⁵ Bu eserler için bkz., İbn Arrâk, a.g.e., (Mukaddime) I, ح - ط - ي - ك.

raviler tarihi bilgilerini kullanmak suretiyle ravinin karşılaşmadığı veya vefatından sonra doğmuş olduğu bir şeyhten rivayet etmesini tesbit ederek veya hadisin lafzında veya manasında bozukluk olması veya hadisin Kur'ân'a, mütevatir sünnete, kat'î icmaya, tarihî gerçeklere aykırı olması⁵⁶ gibi özelliklerine bakarak belirtmişlerdir. Onlar bazı müsteşriklerin iddiasının aksine sadece sened tenkidıyla yetinmemişler aynı zamanda metin tenkidi de yapmışlardır. Yani onlar yalancı ravilerin bir kısmını hadis metinlerine bakarak tesbit etmişlerdir. Onlar bile bile yalancı ve kendisinden hadis alınmaması hususunda ittifak meydana gelen ravilerden hadis almamışlardır. Ancak şurası bilinmelidir ki onların metin tenkidleri günümüze genellikle ravi cerh ve ta'dili şeklinde gelmiştir. Müsteşrikler bu gerçeğin üstünü örterek, mütekaddim alimlerin metin tenkidi yapmadıkları düşüncesini yerleştirip mütekaddim muhaddislerin büyük bir gayretle sahih hadisleri en azından mevzû hadislerden ayırmak suretiyle telif ettikleri eserleri hakkında dolayısıyla hadise güven hususunda tereddütler oluşturabilmişlerdir.

Kısaca diyebiliriz ki hadislerin cem ve kitaplarda tedvini zamanı olan üç dört asırlık devir içinde gelen binlerce ravi birer birer cerh ve ta'dilden geçirilip hüccet olan sikalar, zayıf, metrûk, meçhûl ve özellikle kezzâblardan ayırt edilmişlerdir. Şöyle ki zamanlarında itibara mahzar olarak rivayetleri hadis kitaplarına geçmiş olan yirmi bin kadar ravinin ismi ve derecesi ve hakkında dedikodu edilmiş olan ravilerden on bin kadarının isimleri ricâl kitaplarında mevcuttur⁵⁷.

Cerh ve ta'dille ilgili orijinal çalışmalar, hicrî IV. asrın sonlarına doğru büyük ölçüde tamamlanmış, daha sonraki çalışmalar genellikle önceki eserler üzerinde cem' veya ihtisar şeklinde yürütülmüştür. Şüphesiz bunun en önemli sebebi, hadis külliyâtı tasnifinin tamamlanması, ravilerin durumlarının açıklığa kavuşmuş olmasıdır⁵⁸. Yani mütekaddimûn, mevzû hadisleri tasnif ettikleri duafâ, tarih ve ilel kitaplarında bazen sadece yalancı ravileri belirterek bazen de buna ilaveten onların rivayetlerini zikrederek diğer zayıf hadislerle birlikte karma olarak belirlemişler, onları ard arda sıralama yolunu takip etmemişlerdir.

II- Müteahhirûn Döneminde Mevzû Hadisleri Tesbit Faaliyetleri

Müteahhir muhaddisler, tarihî konularının bir gereği olarak mevzû hadisleri tesbit hususunda farklı bir yol izlemişlerdir. Hicrî V. asırla başlayıp günümüze kadar

⁵⁶ Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvin*, s. 239-248.

⁵⁷ Ahmed Naim-Kâmil Miras, *a.g.e.*, I, 351.

⁵⁸ Âşikkutlu, *a.g.e.*, s. 57-58.

gelen bu dönemde mevzû hadislerle ilgili olarak yapılan çalışmaları üç gruba ayırabiliriz

a. Mütakaddimûn döneminde tasnif edilmiş olan zayıf raviler, hadislerdeki illetler ve sika ve zayıf ravileri kapsayan tarih ve terâcim kitapları ve diğer hadis kitaplarındaki mevzû hadisleri tesbit edip bir araya getirmeyi esas alan çalışmalar. Bu tarz çalışmalar sonucu telif edilen eserlerden bazıları şunlardır:

1- Muhammed b. Ali b. Amr b. Mehdî el-Isfehânî (ö. 414)'nin *el-Mevzûât* ı,

2- Tâhir el-Makdisî (ö. 507)'nin *et-Tezkira fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûât* ı,

3- Cevzekânî (ö. 543)'nin *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât* ı,

4- İbnü'l-Cevzî (ö. 597)'nin *el-Mevzûât mine'l-Ehâdisi'l-Merfûât* ı. İbnü'l-Cevzî bu kitabını yüze yakın kaynaktan yer alan ve kendince mevzû gördüğü hadisleri tahric ederek oluşturmuştur.

İbnü'l-Cevzî'nin Kaynaklarının Özellikleri

İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât* adlı eserindeki hadislerin çoğunu, aldığı kaynağa kadar uzanan kendi isnadını zikrederek, az bir kısmını ise kendi isnadı olmaksızın direkt kaynaktan alarak nakletmiştir⁵⁹. Onun kitabına alıp mevzû olduğunu belirttiği hadislerin bulunduğu kaynakları, telif ediliş tarihleri ve telif maksatları açısından inceleyelim.

Telif tarihleri açısından: Bu açıdan iki gruba ayırabiliriz:

a. İbn Hibbân (ö. 354)'ın *Kitâbu'l-Mecrûhîn*'i ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204)'nin *Müsned*i gibi hicrî V. asra kadar telif edilen eserler..

b. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463)'nin *Târîhu Bağdâd*'i ve Deylemî (ö. 509)'nin *Firdevsu'l-Ahbâr*'i gibi hicrî V. asırdan itibaren telif edilen eserler..

Telif ediliş amaçları açısından: Bu açıdan ise dört gruba ayırabiliriz:

a. İbn Adıyy (ö. 365)'in *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*'i ve İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-Mecrûhîn*'i, Ukeylî (ö. 324)'nin *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*'i ve Ezdî (ö. 374)'nin *Kitâbu'd-Duafâ*'sı gibi cerh edilmiş ravilerin ve rivayetlerinden örneklerin zikredildiği eserler. Ebû Nuaym (ö. 430)'ın *Hilyetü'l-Evliyâ* ve *Târîhu Isfehân*'i ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463)'nin *Târîhu Bağdâd*'i, Hâkim en-Neysâbü'rî (ö. 405)'nin *Târîhu Neysâbü'r*ü, İbn Asâkir (ö. 571)'in *Târîhu Dimeşk*'i ve İbnü'n-Neccâr (ö. 643)'in *Târîhu'l-Medîne*'si gibi

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, a.g.e.,(Mukaddime) I, 105.

ravilerin biyografilerine, kısmen de onların cerh ve ta'dillerine ve rivayet ettikleri hadislere yer verilen eserler⁶⁰.

b. Bezzâr (ö. 292) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204)'nin *Müsnedleri*, Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211)'in *Musannefi*, et-Taberânî (ö. 360)'nin üç *Mucemi* gibi sahih'in yanında zayıf hadislerin de tahrir edildiği eserler.

c. Deylemî (ö. 509)'nin *Müsnedi/Firdevsü'l-Ahbâr*⁶¹ gibi sahih yanında zayıf ve mevzû hadislerin de cem edildiği eserler⁶².

d. *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gibi musannıflarının içerisinde tahrir ettikleri hadislerin hepsinin sahih olduğunu iddia ettikleri hadis kitapları ile *Sünen-ü Erbaa* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsnedi* gibi müteahhir münekkidlerin çoğu tarafından kendilerinde mevzû hadis tahrir edilmediği ifade edilen kitaplar⁶³.

⁶⁰ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin bu eserler hakkındaki değerlendirmeleri bu eserlerin belirttiğimiz özellikleri ile uyumaktadır. Şöyle ki O'na göre bunlar, hadis kitaplarının dördüncü tabakasında yer alırlar ve musannıflarının sonraki asırlarda, ilk iki tabakadaki kitaplarda bulunmayan rivayetleri toplamayı gaye edindikleri kitaplardır. Bu rivayetler şunlardır: Meşhur olamamış mecmua ve müsnedlerden ortaya çıkardıkları rivayetler, vâizler ile ehl-i hevâ ve zayıf kimselerin dillerinde dolaşıp da muhaddislerin yazmadığı rivayetler veya Sahâbe ve Tabiün sözleri, Benî İsrâîl haberleri, bilgelerin ya da vâizlerin sözü olup da ravilerin yanılarak veya kasden Hz. Peygamber'in hadisleriyle karıştırdıkları sözler veya Kur'an'ın ve sahih hadislerin taşıdığı muhtemel bir mananın, rivayetlerin inceliklerini bilmeyen salih kimseler tarafından rivayet edilerek merfû hadis haline getirilmesi sonucu ortaya çıkan ifadeler veya Kur'an'ın ve Sünnetin işaretlerinden anlaşılan ve kasden müstakil birer hadis olarak rivayet edilen manalar veya değişik hadislerdeki ayrı ayrı cümlelerin tek bir ifade şeklinde rivayet edildiği hadislerdir. Ona göre Cevzekânî'nin el-Ebâtîl ve'l-Menâkir ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr adlı eseri ve Harizmî (ö. 425)'nin Müsnedi de bu gruptandır. Bu tabaka İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevzûât'ının malzemesini oluşturmaktadır. Bkz., ed-Dihlevî, a.g.e., I, 133-135; el-Kâsmî, a.g.e., s. 250-251. Sıdık Hasan Han'ın bu eserler hakkındaki şu değerlendirmesi de bu eserlerin çoğunun te'lif gayesiyle örtüşmektedir. O şöyle der: "Birinci sırada ne ismi ne de cismi bulunmayan ve müteahhirünün rivayete giriştiği bu dördüncü tabakanın hadisleri iki şekilde değerlendirilir, ya selef bunları araştırmış ve rivayet etmeye değer bir asıl bulamamışlardır ya da bir aslını bulmakla birlikte hadiste, rivayet edilmesine mani bir cerh veya illete rastlamış ve onu terk etmişlerdir." el-Leknevî, Muhammed Abdülhayy, *Klâsik Dönem Bazı Tefsir, Hadis ve Tasavvuf Eserlerinde Yer Alan Hadislerin Değeri Üzerine*, çev. Hayati Yılmaz, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Sayı 13, Ankara, 2004, s. 475.

⁶¹ Deylemî bu eserinde, sahih, garîb, ferd isimli eserler ve sahîfelerden âdâb, mevâiz, emsâl, fedâil, ukûbât vb konulardaki 9056 hadisi cemedip alfabetik olarak sıralamış, sahâbî ravisi dışında isnadları hafız etmiştir. O bu eserini, her ne kadar halkı çağdaşı olan kıssacıların aslı olmayan mevzû hadislerinden yüz çevirip sahih hadislere yönelmelerini sağlamak amacıyla telif etmişse de sonraki alimler tarafından onda zayıf, vahî ve mevzû hadis bulunduğu söylenerek itimad edilemeyeceği belirtilmiştir. Örnek için bkz., ed-Deylemî, Ebû Şucâ Şireveyh b. Şehredâr b. Şireveyh, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk., es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1986, I, 16, 17, 25, 26.

⁶² Sıdık Hasan Han'a göre bu eser İbn Şâhin ve İbn Merdûye'nin eserleri gibi ilk iki tabakada bulunmayan hadisler konusunda telif edilmişlerdir. el-Leknevî, *Klâsik Dönem*, s. 475.

⁶³ Bu eserlerden çoğunun özellikleri makalenin baş tarafında anlatılmıştır.

İbnu'l-Cevzî'nin *el-Kâmil fi Duafâ'r-Ricâl* gibi kaynaklarında, sahih, hasen ve zayıf yanında mevzû hadislerle telif gayelerinden dolayı yer verilmiştir. Dolayısıyla İbnu'l-Cevzî'nin bu eserlerdeki bazı hadislerle mevzû demesi, bu kitapların müelliflerinin verdikleri hükmün tekrarı manasına gelmektedir. Ebû Nuaym, Taberânî, İbn Mende, Hakîm Tirmizî, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin ise eserlerinde mevzû hadislerle yer vermiş olmaları, hadisin isnadını vermek suretiyle sorumluluktan kurtuldukları inancı içerisinde olmalarıyla açıklanmıştır⁶⁴. İşte İbnu'l-Cevzî burada bir kısmını zikrettiğimiz kitaplarda özellikle Kütüb-ü Sitte ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedinde yer alan bazı zayıf, hasen hatta sahih hadislerle mevzû hükmünü vermesi sebebiyle alimlerce tenkid edilmiştir⁶⁵. İbn Hacer, onun *Kitabu'l-Mevzûât* adlı eserinde mevzû olarak gösterdiği yirmi dört Müsned hadisinin mevzû olmadığını isbat maksadıyla "*el-Kavlü'l-Müsedded fi'z-Zeb an Müsned-i Ahmed*" adlı bir kitap telif etmiştir. Daha sonra Suyûtî, Kütüb-ü Sitte, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi, Sünen-ü Dârimî ve İbn Hibbân'ın Sahih'inde bulunan yüz yirmi küsur hadisin mevzû olmadığını isbat etmek için "*el-Kavlü'l-Hasen fi'z-Zebb anî's-Sünen*" adıyla bir kitap yazmıştır⁶⁶. İbnu'l-Cevzî'nin bu muteber kitaplarda bulunan hadislerle mevzû demesinin sebebinin, hadislerle mevzû hükmünü vermekte müteşeddid olan Cevzekânî'nin metoduna bağlı kalması olduğu söylenir.

İbnu'l-Cevzî, bir çok cerh ve ta'dil aliminin cerh ve tadillerinden istifade etmesine rağmen, onların eserlerindeki bazı hadisleri mevzû olarak nitelemiştir. Meselâ o, et-Tayâlisî'nin Müsnedindeki hadislerden bazıları için mevzû hükmünü verdiği gibi onun cerh ve ta'dillerine de itimad etmiştir⁶⁷.

5. İbnu'l-Cevzî'nin *Kitabu'l-Mevzûât*'ını esas alan Suyûtî'nin *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa'sı*. Bu eserinde el-Mevzûât'ı ihtisâr etmiş ve İbnu'l-Cevzî'nin mevzû dediği hadislerin bazen mevzû olmadığını söyleyerek ona itiraz etmiş ve bazen de ona muvafakat etmiştir. Ayrıca Suyûtî'nin tarih ve tabakât kitaplarında⁶⁸ bulunan mevzû hadisleri senedleriyle birlikte zikrettiği *Zeylu'l-Leâli'l-Masnûa'sı*.

6. İbn Arrâk'ın *Tenzihu's-Şeriatil-Merfûa anil-Ahbârî's-Şenâtil-Mevzûa'sı*. Bu kitap İbnu'l-Cevzî ve Suyûtî'nin eserlerinin muhtasarıdır. Hadislerin senedleri bu

⁶⁴ es-Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahman b. Muhammed, *Fethu'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadis*, thk., Salah Muhammed Uveyda, Dâru'l-Kütübü'l-İlimiyye, Beyrût, 1996, I, 275.

⁶⁵ es-Sehâvî, a.g.e., I, 276; Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 287.

⁶⁶ es-Suyûtî, a.g.e., I, 236-237; İbn Arrâk, a.g.e., (Mukaddime) I, c,ç.

⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., (Mukaddime) I, 108, 110.

⁶⁸ Bu kitaplarda ravilerin cerh ve ta'dil yönünden durumları da bildirilir. Umerî, a.g.e., s. 96, 159.

eserlerde bulunduğu için uzatmamak gayesiyle onları senedsiz olarak zikretmiş fakat metnin sonunda kimlerin tahric ettiğini rumuzlarla belirtmiştir.

7. Şevkânî'nin *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa'sı*. Şevkânî bu eserinde İbnü'l-Cevzî gibi cerh ve ta'dil, terâcim, tahricât kitaplarında ve muhakkıkların diğer eserlerinde gördüğü mevzû hadisleri toplamıştır⁶⁹.

b. Halk arasında yaygın fakat mevzû olan hadisleri, belli konulardaki, müteahhirûn döneminde telif edilmiş herhangi bir kitaptaki mevzû hadisleri ve hangi konularda sahih hadislerin bulunmadığını tesbit eden çalışmalar. Bu türde telif edilen eserlerde tabiatı itibariyle hadislerin metni verilir ve ardından değerlendirmeler yapılır.

Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. Sâğânî'nin *Risâle fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa'sı* ve *ed-Dürrü'l-Mültekâtı*
2. İbn Teymiyye'nin *Risâle fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa'sı*,
3. İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin *el-Menârü'l-Münîf fi's-Sahih ve'd-Daifi*
4. Fîrûzâbâdî'nin *Hâtimetü Sifri's-Saâde'si*,
5. Aliyyu'l-Kârî'nin *el-Mevzûâtu'l-Kübrâ'sı*,
6. Abdulhayy el-Leknevî'nin *el-Âsâru'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevzûa'sı* ve
7. Zâfir el-Ezherî'nin *Tahzîru'l-Müslimîn mine'l-Ehâdisi'l-Mevzûa alâ Seyyidi'l-*

Mürselîn adlı eseri.

c. Halk dilinde hadis diye meşhûr olan sözlerin mahiyetini belirtmeyi esas alan çalışmalar. Bu türde telif edilen eserlerde hadislerin senedleri tabiatı itibariyle mevcut değildir. Çünkü bu hadisler, bu türde eser telif eden müellifin dönemine kadar bir isnad zinciri zikredilerek değil, sadece metinleri nakledilerek gelmiştir. Bu müellifler böyle sözlerin hadis olup-olmadığını, hadis ise hangi kaynaklarda tahric edildiğini ve zaman zaman da sıhhat durumlarını belirtirler. Bu tarzda telif edilen eserlerin bazıları şunlardır:

1. Zerkeşî'nin *et-Tezkira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehirâ'sı*,
2. Sehâvî'nin *el-Mekâsîdü'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdisi'l-Müştehirâ ale'l-Elsine'si*,
3. Suyûtî'nin *ed-Dürrerü'l-Müntesira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehirâ'sı*,
4. Aclûnî'nin *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbâs ammâ İştihare mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâsı*⁷⁰.

⁶⁹ Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, DİB. Yay., 2. Baskı, Ankara, 1980, s. 162.

Bu üç grup eserin özelliklerinin farklı olduğunda şüphe yoktur. Birinci ve ikinci grupta yer alan eserlerde mevzû olduğu belirtilen hadislerden bazılarının mevzû olup-olmadığı tartışmalıdır. Özellikle İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevzûât adlı eserinde bulunan, muteber hadis kitaplarından alınmış bütün hadislerin ve diğer bazı kitaplarda yer alan sahih, hasen ve zayıf bazı hadislerin mevzû olmadığı İbn Hacer, Suyûtî ve İbn Arrâk gibi münekkidler tarafından ifade edilmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin Mevzû Hadisleri Tesbit Metodu

İbnü'l-Cevzî, mütekaddim alimlerin cerh ve ta'dillerine itimad etmiştir. Ancak o, mütekaddimûnun raviler hakkındaki çeşitli cerh ifadelerini ravilerin kizbine hamletmiş, böylece bazıları sahih ve bazıları da zayıf sayılabilecek hadislere mevzû hükmünü vermiştir. İbn Hacer, onun kitabındaki hadislerin çoğunun mevzû olduğunu ve verdiği hüküm sebebiyle tenkid edildiği yerlerin, tenkid edilmediklerine nisbetle az olduğunu belirterek ona muvafakat etmesine rağmen el-Mevzûât adlı eserin, mevzû olmayan hadislerin mevzû zannedilmesine sebep olduğundan dolayı zararlı olduğunu⁷¹ belirterek onu tenkid eder. İbnü'l-Cevzî'nin, tenkid edilmesine sebep olan metodlarını şöyle sıralayabiliriz: İbnü'l-Cevzî;

1. Herhangi bir hadisin senesinde yer alan ravilerden biri, cerh ve ta'dil alimlerinden biri tarafından kizb ile itham edilmiş olması durumunda, diğer alimlerin o ravi hakkındaki cerh sözlerinin derecelerini dikkate almadan hadise mevzû der⁷². Hadis münekkidlerinin her tabakasında müteşeddid, mutavassıt ve mütesahil olanlar vardır. İbnü'l-Cevzî, müteşeddid olduğu için raviler hakkında varid olan cerhte mutedil davranan münekkidlerin sözünü değil, müteşeddid olanların sözlerini benimsemiştir.

2. Kizb ile itham edilmiş ravilerin rivayetlerine mevzû hükmünü verir⁷³. *Müttehèm bi'l-Kizb* olmakla cerh edilmiş ravilerin rivayet etikleri hadislerle, her ne kadar bazıları mevzû'ya mülhak, İbn Hacer, metrûk⁷⁴ dese bile İbnü'l-Cevzî ise mevzû demektedir. Tirmizî ve İbn Mâce'nin Sünenlerinde mevzû hadislerin bulunup

⁷⁰ Bu üç tür eserlerin tamamı için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., (Mukaddime) I, 94-102; İbn Arrâk, a.g.e., (Mukaddime) I, ٤-٥ (mukaddime); Ahmed Naim-Kâmil Mirâs, a.g.e., I, 293-294; el-Kettânî, a.g.e., s. 325-329; İzmirli İsmâil Hakkı, *Hadis Tarihi*, nşr., İbrahim Hatiboğlu, İstanbul, 2002, s. 264-265; Kandemir, a.g.e., s. 138-167; Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, I, 301-302; Muhammed Accâc, *el-Muhtasar*, s. 273-275; es-Sünnetü Kable't-Tedvîn, s. 287-291; Özek, a.g.e., s. 165-167; Bayraktar, İbrahim, *Hadis Tarihi ve Hadisciler*, Erzurum, 1992, s. 129-131.

⁷¹ es-Suyûtî, a.g.e., I, 236.

⁷² İbnü'l-Cevzî, a.g.e., (Mukaddime) I, 104. Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., III, 513.

⁷³ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., III, 214, 580.

⁷⁴ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhethü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, thk., Nurettin İtr, Dimeşk, 1993, s. 91.

bulunmadığı hususundaki tartışmaların bir kısmının bundan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Şöyle ki, İbn Receb: *"İttifakla müttehem bi'l-kizb olan raviden Tirmizî'nin tahriçte bulunup bulunmadığını bilmiyorum. Ancak bir çok tarikten rivayet edilen bir hadisin bazı tariklerinde müttehem bi'l-kizbe rastladım"*⁷⁵ demektedir. İbn Reşid ise: *"İbn Mâce, Süneninde, kizb ve sirkatle itham edilen kimselerden hadis rivayet etmiştir. Üstelik bu çeşit hadislerin bir kısmı, bunlar dışında kalan diğer raviler tarafından rivayet edilmemiştir"*⁷⁶ der. İşte bu farklı anlayışlar çerçevesinde bu hadislere mevzûya mülhak, metrûk denilebileceği gibi mevzû da denebilir.

3. Raviler hakkında varid olan bazı cerh lafızlarından dolayı rivayet ettiği hadise mevzû hükmünü verir. Mesela o, raviler hakkında münekkidler tarafından ifade edilmiş olan *daif*⁷⁷, *mechûl*⁷⁸, *tekellemü fih*⁷⁹, *kâne fâhişe'l-hata*,⁸⁰ *münkerü'l-hadis*⁸¹, *muzdaribu'l-hadis*⁸², *fâsik*⁸³, *yervi'l-menâkir*⁸⁴, *leyse bi'l-kaviyy* ve *leyyinün*⁸⁵, *tağayyere fi âhiri umrih* ve *kesure'l-hata fi hadîsih*⁸⁶ gibi cerh lafızlarından dolayı hadislere mevzû demektedir⁸⁷. Halbuki bu gibi cerh lafızları, ravinin yalancılığına değil, zayıf olduğuna delalet ederler. Bu şekilde cerh edilen ravilerin rivayetleri, ne kadar az itimada şayan olursa olsun itibar ve istişhada yine bir dereceye kadar uygun sayılırlar⁸⁸. İşte bundan dolayı el-Alâî: *"İbnü'l-Cevzî hadislere mevzû hükmünü verirken, çoğunlukla onların ravilerininin zayıf olmasına dayanarak geniş davranma afetine maruz kalmıştır"*⁸⁹ der.

4. Raviler hakkındaki *yervi ani'd-duafâ* ve *yüdelisü*⁹⁰ ifadesini mutlak olarak ravinin yalancı olduğuna hamleder. Ravinin hadisi, bir gizli yönü, kusuru olduğu halde

⁷⁵ Canan, İbrahim, "Kütüb-i Sitte İmamlarının Şartları", *AÜİİFD*, Sayı, 3, Ankara, 1979, s. 123.

⁷⁶ Canan, "Kütüb-i Sitte İmamları", s. 126.

⁷⁷ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 19, 273, 400, 414, 444; III, 167, 463, 504.

⁷⁸ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 12, 13, 595; III, 517. Böyle ravilerin rivayet ettiği hadislere mübhem hadis denir.

⁷⁹ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 149.

⁸⁰ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 296, 624.

⁸¹ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 156, 157, 240, 280, 375.

⁸² Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 410, 624.

⁸³ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 182. Böyle Böyle ravilerin rivayet ettiği hadislere münker hadis denilir.

⁸⁴ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 313, 455, II, 131, 241.

⁸⁵ es-Suyûtî, a.g.e., I, 236; es-Sehâvî, a.g.e., I, 276; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 22.

⁸⁶ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 245, 329; II, 302, 604; III, 167.

⁸⁷ es-Suyûtî, a.g.e., I, 236; es-Sehâvî, a.g.e., I, 276.

⁸⁸ Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 398.

⁸⁹ es-Sehâvî, a.g.e., I, 276.

⁹⁰ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 138, 260, 302, 354, III, 18, 118, 229.

böyle bir yönü, kusuru olmadığını vehmettirecek şekilde rivayet etmesine tedlis denir. Tedlisin, kizb olabilmesi için mesela; ravinin şeyhinden işitmemiş olduğu bir hadisi, ondan işittiğini vehmettirici *an fülân* vb. sîga ile değil, ondan işittiğine kesin olarak delalet eden *semi'tu* vb. bir sîga ile rivayet etmesi gerekir. Yani tedlis yapan ravi, hadisi şeyhinden işittiğini açıkça belirten sîga ile rivayet edip, şeyhinden hadisi işitmediği sabit olursa o ravi müdellis olmaz, aksine adalet sıfatı yok olur, yalancı olur⁹¹, sözü ise müdelles değil, kizb olur ve diğer rivayetlerinden hiç biri de kabul edilmez. Bu hususta alimler ittifak içerisinde. Nitekim böyle raviler hakkında cerh ve ta'dil alimleri de yalancı hükmünü vermişlerdir⁹².

Eğer ravi, mesela; şeyhinden işitmemiş olduğu bir hadisi, ondan işittiğine açıkça delalet eden *semi'tu* vb. ile değil, *an fülân* vb. sîga ile rivayet edecek olursa, bu hadise müdelles hadis denir ve ravi sika ise onun sikalığına da zarar vermez. İşte bu sebeple tedlis, zayıf ravilerden sadır olduğu gibi sika ravilerden de sadır olabilir denmiştir. İşte bu anlamdaki tedlis, alimlerin çoğuna göre mekruhtur ve kizb demek de değildir. Müdellis de kezzâb demek değildir. Nitekim Süfyân b. Uyeyne, Süfyân-ı Sevrî, A'meş, Vefîd b. Müslim gibi sadûk olan muhaddisler, rivayetlerinde tedlis yapmışlardır. Kizb sayılmayan bu tedlisi işleyen ravilerin rivayetleri hakkında altı farklı görüş, tutum sergilenmiştir. Bunların en önemli üç tanesi şöyledir:

a-Muhaddis ve fakihlerin bir kısmı, ömründe bir kere tedlis yapmış olsa, şeyhinden işittiğini *semi'tu* diyerek beyan etse bile tedlisi cerh sebebi saymışlar ve müdellislerin bütün rivayetlerini reddetmişlerdir.

b- Mürsel hadisleri kabul edenlerin çoğu, müdellislerin rivayetlerini kayıtsız olarak kabul etmişlerdir.

c-Muhaddislerin çoğu ise, tedlis yaptığı bilinen ravileri mecrûh saymamışlar ve onun *semi'tu* ve *ahberenâ* gibi şeyhinden işittiğini beyan ettiği sigalarla rivayet ettikleri hadisleri makbul saymışlar, *an fülân* gibi şeyhinden işittiğine ihtimali bulunan sigayla rivayet ettikleri hadisleri ise tedlisten dolayı makbul saymamışlardır⁹³.

⁹¹ İbn Dakîki'l-İyd, Takıyyüddîn, *el-İktirâh fi Beyâni'l-İstılâh ve mâ Uzufe ilâ Zâlike mine'l-Ehâdisi'l-Ma'dûde mine's-Sihâh*, thk., Kahtan abdurrahman ed-Dürî, Bağdâd, 1982, s. 209.

⁹² Mesela; Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ziyâd en-Nakkâş, kezzâb olan Muhammed b. Yusuf b. Yakub'tan rivayette bulunup onun isminde tedlis yaptığı için kizb ve hadis uydurmakla itham edilmiştir. Bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 46; İbn Arrâk, a.g.e., I, 103.

⁹³ el-Leknevi, Muhammed b. Abdilhayy, *Zaferü'l-Emâni bi Şerhi Muhtasari's-seyyid Şerif el-Cürcâni, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye*, Beyrût, 1998, s. 226-239; Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 163-173; İzmîrli İsmâil Hakkı, a.g.e., s. 122-124; el-Hatîb, Muhammed Accâc, *Usûlül-Hadis Ulûmuh ve Mustalahuh*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1989, s. 342.

İlk muhaddislerin *tecvîd* -güzelleştirme, senedeki iyi ravileri alıkoyup diğerlerini hafzetmek- dedikleri *tedlis-i tesviye*⁹⁴'yi irtikâb eden ravilerin rivayetleri, çoğu muhaddislerin görüşleri bir tarafa, az sayıdaki muhaddislerin ifadelerinden bile zayıf kabul edildikleri anlaşılmağa beraber İbnü'l-Cevzî, tarafından mevzû sayılmaktadır. O, rivayetlerinde mevzû hadis bulunan ravileri gruplara ayırırken, kasden yalan söyleyenlerle birlikte sika olduğu halde ömürlerinin sonunda akılları karışanları, kendilerine ne telkin edilirse onları kabul edenleri, hatasında ısrar edenleri⁹⁵ ve zayıf ravilerden tedlis yapanları da zikretmektedir⁹⁶. Halbuki İbn Hibbân, zayıf ravilerden tedlis yapan sika ravilerin sadece tedlis yaptıkları hadisleri ile ihticâc edilmesinin caiz olmadığını belirterek⁹⁷ tedlis yapan ravilerin zayıf olabileceği gibi sika da olabileceğine ve rivayetlerinin mevzû olmayacağına işaret etmiştir. Aynı zamanda unutulmamalıdır ki sika ravilerin rivayetlerine uydurma rivayetleri katan ve onlara uydurmaları telkin eden raviler cerh ve ta'dil alimlerin tesbit edilip haklarında yalancı denilmiştir⁹⁸. Durum böyle olmasına ve İbnü'l-Cevzî'nin de kitabındaki hemen hemen her hadisin sonunda mütekaddim cerh ve ta'dil alimlerinin raviler hakkındaki değerlendirmelerini zikretmesine rağmen, müdellislerin rivayetlerini mevzû hadis olarak nitelemiştir.

5- Bazı hadislere, bazı tariklerine bakıp diğer tariklerini göz ardı ederek mevzû hükmünü vermiştir. Bazan de kezzâb bir ravinin teferrüd ettiğini söyleyen kişilerin -

⁹⁴ Ravinin, seneddeki sika raviler arasında bulunan bir zayıf raviyi hafzederek senedi hep sikalardan meydana gelmiş gibi rivayette bulunmasıdır. Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 171; Aydınlı, a.g.e., s. 152-153.

⁹⁵ Sehâvî de hadis uydurmayı kasetmeyen sika ravilerin hata etmeleri sonucu, sahâbe veya diğerlerinin sözlerini Hz. Peygamber'e nisbet ederek rivayet ettikleri hadisleri, gerçekte sika ravilerin hadislerinin içine katıldığı halde onların kendi hadisleriymiş gibi rivayet ettikleri hadisleri ve yine sikaların hafızasını, kitabını veya gözlerini kaybetmesi sebebiyle kendilerinin olmadığı halde hataen kendi hadisleriymiş gibi rivayet ettikleri hadisleri tesbiti en zor mevzû hadisler olarak zikretmektedir. es-Sehâvî, a.g.e., I, 290.

⁹⁶ Bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e. I, 15-18, 141-143. el-Leknevî de onun aynı taksimini farklı sonuçlara götüreceği şekilde zikreder. Mesela İbnü'l-Cevzî'nin "hatayı rivayet edenler..." şeklindeki ifadesi "yalancı rivayet edenler..." şeklinde zikredilir. Bkz., el-Leknevî, Abdülhâyy b. Muhammed Abdülhalîm, *el-Âsârü'l-Merfûa fî'l-Ahbâni'l-Mevzûa*, thk., Muhammed Saîd b. Besyûnî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1984, s. 10-12.

⁹⁷ İbn Hibbân, a.g.e., I, 94.

⁹⁸ Örnek için bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., II, 101, III, 59, 350, 457. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'i muhal olan bir şey kendisine telkin edilince onu hemen kabul edenlere örnek bir ravi olarak zikrettiği halde Hâkim en-Neysâbü'rî onun hakkında: "Babasından mevzû hadisler rivayet ederdi" demiştir. İbn Hibbân ise: "rivayetinde çok hata yapardı, bu sebeple terke layık oldu", Yahya b. Maîn ise: "Hiçbir şey değildir" der. Bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I, 142-143; İbn Arrâk, a.g.e., I, 78; İbn Hibbân, a.g.e., I, 57-58.

sadece bu vecihten teferrüd ettiği söylemiş olduklarını ve onların da metnin başka vecihlerden gelen rivayetlerine muttali olmadıklarını göz ardı ederek- sözlerine itimad etmiştir⁹⁹. Meselâ; üç *Sünen*'de tahrir edilmiş olan *tesbih namazı*¹⁰⁰ hakkında mevzû hükmünü verirken böyle davranmıştır. Bazı alimler hadisin bazı tariklerine bakarak zayıf, bazıları hadisin bütün tariklerini cemederek sahih hükmünü verdikleri halde, Irakî, İbn Hacer ve Suyûfî ise hadisin bütün tariklerini bir araya cemettikten sonra bazı tariklerinin hasen olduğunu söylemişlerdir¹⁰¹. Hiç şüphesiz ki, bir hadis bir tarikten –senedeki yalancı bir ravi sebebiyle- mevzû veya –seneddeki zayıf bir ravi sebebiyle- zayıf olduğu halde, başka tariklerden sahih ve hasen olarak rivayet edilmiş olabilir. Hatta çok zayıf olmayan bir tarikten gelen hadis, başka bir hadisle takviye edilerek hasen liğayrihi derecesine yükselebilmektedir.

İbnü'l-Cevzî daha önce dediğimiz gibi cerh ve ta'dil alimlerinin sözlerine itimad etmesine rağmen raviler hakkında varid olan her türlü cerh lafzını onların rivayet ettiği hadislerin mevzû olmasına sebep kılmıştır. Yani o, yalancı ravilerin rivayetleri yanında az veya çok zayıf olan ravilerin, hatta sika ravilerin hatalı rivayetlerini de mevzû kabul etmiştir. Onun bu tutumu, müteahhir alimlerinin çoğunluğu tarafından hoş karşılanmamıştır. Mütekaddim münekkidler tarafından ortaya konan bu lafızlardan kastedilen, öncelikle hangi ravilerin rivayetlerinin tahammül edilebileceğini belirtmek iken, müteahhirün zamanında bu lafızlara bakmak suretiyle rivayet asrından kendilerine ulaşan hadislerin mertebelerini tayin etmektir. Dolayısıyla sadece yukarıda saydığımız lafızlar yanında *rudde hadîsuh*, *leyse bişey'*, *zâhibu'l-hadîs* gibi cerh lafızları da ravinin mutlak olarak yalancı olduğuna, dolayısıyla rivayet ettiği hadisin mevzû olduğuna delalet etmez. İbn Hacer bu gibi cerh lafızlarının ravilerin yalancılığına değil, onların zabtındaki yetersizliklere delalet ettiği görüşündedir¹⁰². O, cerh lafızlarını gruplandırırken birinci ve ikinci tabakada yer verdiği¹⁰³ ve mütekaddim münekkidlerin ravilerin yalancılığını belirtmek üzere ifade ettikleri *kezzâb*, *vaddâ'*, *yadau'l-hadîs*, *ekzebu'n-nâs* gibi cerh lafızlarından biriyle cerh edilmiş olan ravilerin bulunduğu hadislere İbnü'l-Cevzî'nin verdiği mevzû

⁹⁹ es-Sehâvî, a.g.e., I, 276.

¹⁰⁰ Ebû Dâvûd, *Tatavvu*, 14; Tirmizî, *Vitr*, 19; İbn Mâce, *İkâme*, 189.

¹⁰¹ el-Leknevî, a.g.e., s. 255.

¹⁰² İlk üç asırda bu lafızlar ravilerin zabt yetersizliklerine delalet etmek üzere kullanılmıştır. Yücel, a.g.e., s. 134. İbn Hacer, hadislerin metninde Hz. Peygamber adına kasden yalan söyleyenlerin kezzâb olacağını belirtmiştir. Bkz., Aliyyü'l-Kârî, *Aliyyü'l-Kârî alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 121.

¹⁰³ Bkz., İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 136.

hükmüne itiraz etmemiştir. Buradan anlaşılıyor ki İbn Hacer'e göre önceki münekkidler, ravilere kasden olmayarak yaptıkları hatalar dolayısıyla yalancı dememişlerdir, dolayısıyla bu tabakalarda yer alan ravilerin rivayetleri İbnü'l-Cevzî'nin görüşünün aksine mevzû değil, zayıf veya çok zayıf grubunda yer alması gerekir. Netice olarak diyebiliriz ki İbnü'l-Cevzî, bu lafızların delâletini tesbitte hata etmiştir.

Mevzû hadisleri belirlemede İbnü'l-Cevzî ile metodoloji farklılığı yaşayan alimlerin kendi aralarında da farklılıklar vardır. Şöyle ki, sika ravilerin kasden değil, hataen veya sehven kendisine bir şey ekledikleri hadise Nevevî¹⁰⁴, İbnu's-Salâh, Suyûfî, Irakî ve Sehâvî *şibhu'l-mevzû*¹⁰⁵, İbn Main ve İbn Ebi Hâtîm gibi bazı cerh imamlarının *mevzû*¹⁰⁶ demelerine karşın, İbn Hacer *müdreç* demektedir. İbn Hacer'in anlayışını esas aldığımızda ise böyle bir hadis, sahih, hasen veya zayıf olabilir. İbn Hacer, Hz. Peygamber'in hadislerinde kasden yalan söylemenin dışındaki durumları hadisin mevzû olmasına sebep teşkil etmediği görüşünde olduğu için, Hz. Peygamber'in hadislerinde kizb ile itham olunan ravinin rivayet ettiği hadise, mevzû veya *şibhu'l-mevzû* değil, *metrûk hadis*¹⁰⁷ demektedir. Ona göre ravinin kizb ile ithamı işe, ya Hz. Peygamber'in hadislerinde yalan söylediği tesbit edilmediği halde günlük konuşmalarında yalan söylediğinin bilinmesiyle, ya da usûl kitaplarında mevzû hadisleri tanıma yolları adı altında zikredilen kaidelere muhalif olan bir hadisin yalnız onun tarafından rivayet edilmesiyle bilinir¹⁰⁸.

İşte bu farklılıklardan dolayı olsa gerektir ki, Tayâlisî'nin *Müsned*'i gibi meşhur olmayan müsnedler bir tarafa, mesela Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi meşhur bir eserde mevzû hadis bulunup-bulunmadığı hususunda ihtilaflar olmuştur. Nitekim İbn Teymiyye *Müsned*'de zayıf hadislerin bulunduğu ancak mevzû mevzû hadislerin ise

¹⁰⁴ Nitekim Nevevî: "Kim benim aleyhimde kasden yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın" hadisinden çıkan hükümleri sıralarken şöyle der: "Yalan, gerek kasten gerekse sehven bir haberi olduğundan farklı aktarmaktır." Bkz., en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, Dâru'l-Kütübü'l-İlimiyye, Beyrût, tsz., I, 69.

¹⁰⁵ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 100; es-Sehâvî, a.g.e., I, 290; es-Suyûfî, a.g.e., I, 242.

¹⁰⁶ Muhammed Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafaası*, trc. Mehmet Görmez-M. Ermin Özafşar, Rehber Yay., Ankara, 1990, I, 116.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 91.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 88; Aliyyü'l-Kârî, *Aliyyü'l-Kârî alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 121; es-Suyûfî, a.g.e., I, 201; Koçyiğit, Talat, *Hadis İstihlakları*, AÜİF Yay., Ankara, 1985, s. 352. Nurettin İtr'in metrûk hadisi "Ancak kendisi tarafından rivayet edildiği ve bilinen kaidelere muhalif olduğu halde kizb ile ithâm olunan ravinin rivayet ettiği hadistir" şeklindeki tarifi İbn Hacer'in tarifine uymamakta ve müteahhirünunun değil, müteahhirünunun bakış açısını yansıtmaktadır. Bkz., İtr, Nurettin, *Menhecû'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrût, 1997, s. 299.

bulunmadığı ve mevzû denilen hadislerin asıl Müsned'de değil, el-Katîi'nin ziyadelerinde bulunduğu görüşünde iken Irâkî ise, Müsned'de dokuz tane mevzû hadisin bulunduğu görüşündedir. İbn Hacer ise *el-Kavlü'l-Müsedded fi'z-Zebb ani'l-Müsned* adlı eserinde, hem Irakî'nin mevzû dediği hadisleri ve hem de Irâkî zikretmediği halde İbnü'l-Cevzî'nin Müsned'deki hadislerden mevzû olarak hükmettiği birkaç hadisi teker teker ele alıp onlara cevap vererek onda mevzû hadisin bulunmadığını belirtmiştir¹⁰⁹.

Müteahhir bir çok alimin farklı sonuçlara ulaşmaları, mütekaddim muhaddislerin raviler hakkındaki cerhlerini değerlendirme farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, mütekaddim cerh ve ta'dil alimleri bazı ravilerin kuvvet ve za'f derecelerinde ihtilaf etmişlerdir¹¹⁰. Ravileri cerh ve ta'dilde bazıları mutavassıt olduğu halde bazıları müteşeddittirler. İşte müteahhir alimler, ilk dönem münekkidlerinin raviler hakkındaki cerh ve ta'dillerini kabul edip etmemeden dolayı değil, bu farklı görüşlerden birini diğerine tercihte ihtilaf etmişlerdir. Çünkü müteahhir alimler, mütekaddim muhaddislerin ravileri cerh ve ta'dillerini keyfi olarak değil, günlük yaşantılarını takip etmek ve rivayetlerini muaraza yoluyla kontrolleri sonucu verdikleri kanaatindedirler. Bu münekkidlerin aynı zamanda hadis kitapları tasnif ettiklerinin de farkındadırlar. Yani cerh ve ta'dil ile hadis kitaplarının tasnifi hemen hemen aynı kişiler tarafından yürütülmüştür. Yine onların, zayıf bir ravinin tevsikinde ya da sika bir ravinin taz'ifinde görüş birliğinde olmadıklarını da bilmektedirler. Mevzû hadisleri tesbit konusunda usûl kitaplarında verilen bilgiler, mütekaddimün cerh ve ta'dil alimleri tarafından uygulanmıştır. Müteahhir alimlere çok az iş kalmıştır¹¹¹. Nitekim onlar ravileri yeniden cerh veya ta'dil etmekle değil, onlar hakkında kendilerine ulaşan bilgileri yeniden tertib etmek ve hadis musannefâtındaki hadislerin sıhhatini bu bilgilere göre test etmekle uğraşmışlardır. Bundan dolayıdır ki İbnü'l-Cevzî *Kitâbu'l-Mevzûât*'ında mevzû olduğu aşikâr olan hadislerin senedini tetkik ettikten sonra çok az olarak metin tenkidi yapmaktadır¹¹². Nitekim İbnü'l-Cevzî: "Ne zaman Muvatta, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi, Sahîhayn, Sünen-ü Ebî Dâvûd, Sünen-ü Tirmizi vb. gibi hadis kitaplarında bulunmayan bir hadis görürsen, sahih ve hasen hadislerden buna benzer hadis bulursan buna da o hükmü verirsin. Eğer bu

¹⁰⁹ el-Kâsımî, a.g.e., s. 260-261.

¹¹⁰ Yücel, a.g.e., s. 61.

¹¹¹ İbn Arrâk, a.g.e., (Mukaddime) I, s.

¹¹² Kandemir, a.g.e., s. 141.

hadiste şüphe eder ve onu dinin asıllarına zıt görürsen isnadda yer alan ravilerin hallerini ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn adlı kitabımızdan araştır, hangi yönden cerh edildiklerini öğrenirsin"¹¹³ diyerek, sahih, zayıf ve mevzû hadisleri tesbitte mütekaddim cerh ve ta'dil alimlerinin raviler hakkındaki değerlendirmelerine bağlı kalmak gerektiğini, tekrar metin tenkidi yapmanın gerekmediğini vurgulamıştır. Ancak burada diyebiliriz ki yine de mütekaddim muhaddislerin metodunu en iyi bilen ve buna göre hadisleri tenkitte isabetli olan İbnü'l-Cevzî değil, İbn Hacer'dir. Nitekim Zehebî de onun hadis metinlerine muttali olduğunu ancak onda hadislerin sahih olanlarını olmayanlardan ayırt etme hususunda muhaddislerin zevki ve tenkid şeklinin bulunmadığını belirtir¹¹⁴.

Günümüz Alimlerinin Mevzû Hadisleri Tesbit Metodları

Yirminci yüzyılda, geçmişte ve günümüzde uydurulmuş olan hadislerin tesbit edilmesinden ziyade, özellikle muteber hadis kaynaklarında bulunan bazı hadislerin mevzû olup olmadığı tartışmaları yapılmış ve yapılmaktadır. Şöyle ki Ebû Reyze, mütekaddim ve müteahhir alimlerin çalışmaları sonucu hadislerin uydurma olanlarının olmayanlardan kesin olarak ayrıldığı anlayışını kabul etmemekte ve muteber kaynaklarda mevzû hadislerin bulunduğunu iddia etmektedir¹¹⁵. Reşîd Rıza, Ahmed Emîn, es-Seyyid Salih Ebû Bekr, Muhammed el-Gazâlî gibi zatlar geçmişte sahih kabul edilmiş olan bir takım hadislerin mevzû olabileceğine dikkat çekmişlerdir¹¹⁶. Hatta öteden beri muteber kabul edilen bu kitaplara mutlak olarak güvenmenin yanlış olduğu da¹¹⁷ söylenmektedir. Bu kişilerin görüşlerine Sâlim Ali el-Behnesâvî, Nâsırüddîn Albânî, Muhammed Ebû Şehbe ve Mustafa es-Sibâî¹¹⁸ gibi zatlar yazdıkları eserlerle muhalefet etmişler ve onların mevzû dediklerine sahih demişlerdir. Bu iki grup arasındaki farklılıklar birinci grubun şu iki anlayışından kaynaklandığı kanaatindeyiz:

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, a.g.e. I, 141.

¹¹⁴ Bkz., İbnü'l-Cevzî, a.g.e. (Mukaddime) I, 21.

¹¹⁵ Bkz., Mahmud Ebû Reyze, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, trc., Muharrem Tan, Yöneliş Yay., İstanbul, 1988, s. 163-213.

¹¹⁶ Kırbaoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât, Ankara, 2002, s. 127.

¹¹⁷ Kırbaoğlu, M. Hayri, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999, s. 279.

¹¹⁸ el-Behnesâvî'nin es-Sünnetü'l-Müfterâ Aleyha, Albânî'nin Sîtsiletü'l-Ehâdis'd-Daîfe ve'l-Mevzûa, Muhammed Ebû Şehbe'nin Difâun anî's-Sünne ve Mustafa es-Sibâî es-Sünnetü ve Mekânetuhâ fi'l-Teşrî'l-İslâmî adlı eserlerinde muteber hadis kitaplarında mevzû hadisin bulunmadığını belirtirler.

1. Müttekaddim alimler, kendi koydukları hadis usûlünü yeterince uygulamamış veya uygulayamamışlardır. Yani onlar, hadislerin metninin tenkidine¹¹⁹ değil, sened tenkidine önem vermişlerdir¹²⁰. Hatta onlar cerh ve ta'dillerinde mezhep taasubunda bulunmuşlar, bu sebeple bir ravi hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Üstelik onlar, ravi tenkidi yaparken rivayet ettikleri hadisin metnine fazla dikkat etmemişlerdir¹²¹. Dolayısıyla onların ravileri cerh ve ta'dilleri de çok bağlayıcı değildir. Günümüzde bu klasik hadis usûlünü ve bir takım yeni usûlleri¹²² uygulayarak mevzû hadisleri ve dolayısıyla yalancı ravileri, müttekaddim alimlerin cerh ve tadillerine fazla itibar etmeksizin belirlemek mümkündür. Nitekim Reşid Rızâ, muhalifi olan bir alime şöyle demektedir: *"Eğer, geçmişte yaşamış ulemanın (müttekaddimûn) çoğunluğu tarafından sika kabul edilen bir raviyi –bilahare bunun aksini ispatlayacak deliller ortaya çıksa dahi- sika kabul etmeye devam edersek, delille amel etmeyip, taklide saptığımız ve Kur'ânî hidayete muhalefete bulunmamızdan dolayı, kendi kendimizi cerhetmiş oluruz.... Rivayet metinlerinin, hakikate, vakiya, dinin yakîni veya tercih edilen usûl ve fer'iyyatına muhalefet ve muvafakat etmesi noktasında ele alınıp incelenmesi, hadis ehlinin işi olmayıp, onlar arasından bunu yapan ve buna eğilenler pek nadir çıkmıştır. İmam Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi hadisçiler de bu hususla ilgilenmiş olmalarına rağmen ona gereken önemi vermemişlerdir. Bu durumu, kitaplarında zikredilen sahîh rivayetler arasında yer alan ve İbn Hacer tarafından işaret edilen çelişkiler ve zahir itibarıyla vakiya uygun mu, ters mi olduğu bilinmeyen hadis rivayetleri daha güzel açıklamaktadır...."*¹²³ O, cerh ve ta'dil

¹¹⁹ Metin tenkidi olarak tanımlanan işlemi, iki kavramla ifade edenler de bulunmaktadır. Onlar, hadisin tek tek rivayetlerinin veya aynı konudaki farklı hadis rivayetlerine dayanılarak yeniden inşa edilen ortak metinlerin gerçekten Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan tetkiklere "metin tenkidi", bir hadisin çeşitli rivayetlerine dayanılarak mümkün olan en sağlıklı metnin ortaya konmasına da "metin tetkiki" demektedirler. Bkz., Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 170-171. Metin tenkidi hakkında geniş bilgi için bkz., Polat, Selahattin, "Hadiste Metin Tenkidi I", *EÜİF Dergisi*, Kayseri, 1989, Sayı 6, s. 113-130, "Hadiste Metin Tenkidi II", *EÜİF Dergisi*, Kayseri, 1990, Sayı 7, s. 85-116; "Hadiste Metin Tenkidi III", *EÜİF Dergisi*, Kayseri, 1992, Sayı 8, s. 77-106; Bayraktar, İbrahim, "Metin Tenkidi ve Müşkil Hadisler", *AÜİF Dergisi*, Erzurum, 1995, Sayı 12, s. 168-263; Coşkun, Selçuk, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Aktif Yay., Ankara, 2003, s. 159-164.

¹²⁰ Bu görüşü bazı müsteşrikler ileri sürmüşler ve bazı müslümanlar da bunu desteklemiştir. Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 248.

¹²¹ Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî*, 1969, s. 217-218.

¹²² Nitekim Tâhâ Hüseyin, hadislerin tenkid ederken muhaddislerin usûlüne tarihçilerin tenkid metodunu eklemenin bir zararı olmadığını söyler. Bkz., el-A'zâmî, Muhammed Mustafa, *Menhecû'n-Nakd İnde'l-Muhaddisin*, Riyâd, 1982, s. 90.

¹²³ Mahmud Ebû Reyve, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, trc., Muharrem Tan, Yöneliş Yay., İstanbul, 1988, s. 395.

alimlerinin faaliyetleri hakkında ise şöyle demektedir: “*Cerh ve Ta'dil ulemasının kaygıları, hadis ravilerinin hıfz ve zabt yönünden incelenmesi, mümkün olduğunca şâz rivayetlerin kabul edilmemesiyle sınırlı kalmış, metinde vuku bulan ihtilaflardan dolayı pek ender olarak hadisin muzdaribliğine hükmedilmiştir. Rivayet edilen hadis metinlerinin, hakikate, vakiya, dinin kat'i veya tercih edilmiş usûl ve furûuna muhalefet ya da muvafakat etmesi gibi hususlarda kendini gösteren metin tenkidi, cerh ve ta'dil ulemasının işi olarak kabul edilmemiş, bu konuda araştırma yapanlar hayli az olmuştur. Halbuki senedi sırf sika ravilerden oluşan nice hadisler vardır ki, hastalıklı ve çürük oldukları sübut bulmuştur*¹²⁴.”

2. Yalan, herhangi bir şeyi kasıtlı bir şekilde ya da hatayla olduğundan farklı bir biçimde haber vermektir. Dolayısıyla ravilerin hadislerde yapmış oldukları hatalar, onların mevzû olmasına sebep olur. Nitekim Ebû Reyeye, Rasûlüllah'a kasden yalan isnad etme hakkındaki mütevatir hadiste yer alan “*müteammiden/kasden, bile bile*” lafzının Rasûlüllah aleyhinde kasıtsız yalan söyleyenleri ve başkalarından hatayla veya vehimle ya da yanlış anlamayla farklı hadis nakleden ravileri kurtarmak için hadisçiler tarafından idrâc diye bilinen yolla hadise sokuşturulduğunu ifade etmektedir¹²⁵. Bu düşüncesiyle Ebû Reyeye, muteber hadis kitaplarında bulunan bazı hadislerdeki idrâc ile, yalancıların herhangi bir maksatla hadise yaptığı idrâcı aynı grupta sayma ve böylece muteber hadis kitaplarında mevzû hadis bulunduğunu söyleyebilme imkânına kavuşmuş olmaktadır. Halbuki bu ikisi arasında çok büyük farklar vardır. En azından ikinci tür idrâc ile meydana getirilmiş mevzû hadisler, mütekaddimûn döneminde tasnif edilmiş cerh ve ta'dil kitaplarında yer almaktadır.

Değerlendirme

Kanaatimizce bu tartışmaların temelinde genel olarak, *günümüz hadis usûlünün ne olduğuna bakış* ve *mütekaddim muhaddislerin yukarıda anlattığımız faaliyetlerini yeterli görüp görmeme anlayış farklılığından* kaynaklanmaktadır. Aslında birbirleriyle iç içe olan bu iki hususu, günümüzde Hadis usûlünün ne olduğuna bakış şekilleri altında inceleyelim:

Birinci bakış tarzı: Yaşanan şartların gereği olarak önceden belirlenen kurallar uygulanmış, yeni gelişmelere göre yeni önlemler alınmış ve neticede olgunlaşan bir yöntem, alimler tarafından kullanılmak suretiyle hadisler seçilmiş ve

¹²⁴ Mahmud Ebû Reyeye, a.g.e., s. 398.

¹²⁵ Mahmud Ebû Reyeye, a.g.e., s. 42.

tasnif edilmiştir. Var olan ve fiilen uygulanan kuralların, hadis usûlü adı altında toplanması ise oldukça geç bir döneme rastlamaktadır. Dolayısıyla sonraki dönemlerin usûlcülüğü bir başka ifadeyle *hadis usûlü*, *metnin sıhhatini tesbit işleminin sürekliliği değil, geçmişte uygulanmış olan usûlün tasviridir*¹²⁶. Bu anlayışa göre mütekaddimün döneminde hadislerin sahih olanları rivayet edilmiş ve bunlardan hareketle dinin kuralları ortaya konmuş ve uygulanmıştır. Dolayısıyla sonraki dönem muhaddislerinin, hadisleri tekrar inceleyerek onlara sahih, zayıf veya mevzû diye hüküm verme gibi bir yetkileri söz konusu değildir. Çünkü mütekaddim muhaddisler bu istihlaları daha iyi biliyorlardı ve hadisleri buna göre seçip kitaplarını tasnif etmişlerdir. Nitekim bazı alimler, bazı hadislere mevzû diyenlere, o hadislerin hadis kitaplarında bulunduğunu söyleyerek itiraz etmişlerdir¹²⁷.

İkinci bakış tarzı: Birinci görüş tutarlı olmasına rağmen yine de müteahhir dönem alimlerinin uygulamalarına bakarak Ramehurmûzî'den günümüze kadar süre gele zaman içerisinde yazılan hadis usûlünü şöyle anlamak daha isabetli gözükmektedir. Hadis usûlü; mütekaddimün döneminde gelişerek kemâle ulaşan ve uygulanan usûlün, tarihsel tasviri yani o dönemde yapılan faaliyetleri ve musannefatı anlama çabası olmakla birlikte, tedvin edildiği tarihten sonrasını hadis rivayeti yönünden etkileyen¹²⁸ ve aynı zamanda hadis külliyâtı içerisinde yer alan hadislerin sıhhat ve za'f yönünden tekrar test edilmesine imkân sağlayan bir usûldür. Yani günümüz hadis usûlü, iki yönlüdür, *hem geçmiş ve hem de geleceği kapsar, ona yön verir*. Her usulcü geçmişi kendi perspektifinden değerlendirdiği için, mesela hadis istihlaları vb. bazı konuları bir diğerinden farklı tanımlayıp anlatmıştır¹²⁹.

Üçüncü bakış tarzı: Günümüzde mevcut olan hadis usûlü, *eksikliklerine rağmen sadece mütekaddimün döneminde meydana getirilmiş olan hadis kitaplarındaki hadisleri test etmeye imkân veren bir usûldür*. Bu anlayış, mütekaddim muhaddislerin hadisleri cem, tedvin ve sahihlerini zayıf ve mevzû¹³⁰ olanlardan ayırarak tasnif etmelerini gözardı ederek hiçbir faaliyette bulunmadıklarını söylemek

¹²⁶ Ünal, Yavuz, "Hadis Tesbit Sisteminin Doğuş ve Gelişim Seyri Üzerine", HTD, İstanbul, 2003, Sayı 2, s. 27.

¹²⁷ es-Sehâvî, a.g.e., I, 274.

¹²⁸ Ancak A'zamî'nin de belirttiği gibi hicrî IV. asrın ortalarından itibaren hadis usûlünün uygulanışında hadisler kitaplarda tasnif edildiği için gevşeklik gösterilmiştir. Bkz., el-A'zamî, *Menhecû'n-Nakd*, (mukaddime) s. 4.

¹²⁹ Usûl kitaplarında mevzû, şâz, muzdarib, muallel hadisin tanımı hususunda farklılıklar buradan kaynaklanmaktadır.

¹³⁰ Bu dönemde zayıf ve mevzû hadisler, cerh ve ta'dil ile tabakat ve tarih kitaplarında tahrir edilmiştir.

anlamına geldiği gibi, usûl kitaplarında meselâ; mevzû hadisleri tanıma konusunda anlatılan bilgileri, onların bu konudaki faaliyetlerini görmezlikten gelerek, onların sahih olduğuna inandıkları hadislere uygulamak için konulmuş bilgiler olarak görmek anlamına gelir. Dolayısıyla bu görüşteki bir kimse, mütekaddim alimlerin bu kaideleri uygulayarak yalancı ravileri tesbit ettiklerini ve onlardan rivayette bulunmadıklarını¹³¹ bilmezlikten gelerek, hatta cerh ve ta'dil kitaplarına dahi bakmayarak, muteber kitaplarda tahrir edilmiş olan hadislere, mevzû hadisi tanıma kuralarından bir veya bir kaçını uygulayarak mevzû diyebilir. Böylece o, hadislere ve dolayısıyla fıkıh, hadis, tefsir, akaid gibi ilimlere karşı olan güveni sarsmaya çalışan müsteşriklerin¹³² farkında olarak veya olmayarak metoduyla paralel hareket etmiş olabilir.

Hadis usûlünün ne olduğuna dair farklı görüşlerden olsa gerekir ki, bizzat usûlcüler bile mevzû hadisi farklı şekillerde tanımlamışlardır. Mesela; ilk hadis usûlü kitaplarının bir kısmında onun hiçbir tanımı yapılmamış¹³³, bazılarında ise ya "zayıf hadislerin en kötüsüdür"¹³⁴, ya da "uydurma hadistir"¹³⁵ denilmekle yetinilmiştir. Daha sonraki hadis usûlü kitaplarının bir kısmında ise yine ilk hadis usûlü kitaplarındaki gibi¹³⁶, bir kısmında ise "Ravinin, kendisinde yalan söylemekle ta'n edildiği hadistir"¹³⁷ şeklinde tarif edilmiştir. Son dönem usûl kitaplarında ise farklı tanımlara rastlamaktayız. el-Cezâirî: "İster kasden isterse hataen olsun Hz. Peygamber'e yalan olarak nisbet edilen hadistir"¹³⁸ diye tanımlarken, el-Kâsimî: "Yalan, uydurma demektir. Yani ravinin, Nebvî hadiste, Onun söylemediği şeyi, ondan rivayet edip kasıtlı olarak yalan söylemesidir"¹³⁹ şeklinde, İtr ise: "Hz. Peygamber'le hiçbir ilgisi olmadığı halde O'na yalan olarak nisbet edilen hadistir"¹⁴⁰ şeklinde ve Muhammed Accâc ise: "Hz. Peygamber'in söylemediği, işlemediği ve takrir etmediği bir şeyin Ona

¹³¹ Taşıdığı özelliklerden dolayı kendilerinden hadis rivayet edilmeyecekler için bkz., İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 62-90.

¹³² Ebû Zehv, Muhammed Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn ev İnâyetü'l-Ümmeti'l-İslâmiyye bi's-Sünneti'l-Muhammediyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, y.y., tsz., s. 210-211.

¹³³ Bkz., el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Kitâbu'l-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrût, 1988, s. 429-430; en-Neysâbü'rî, el-Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadis*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne, 1977, s. 61-62.

¹³⁴ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 98.

¹³⁵ İbn Dakîkî'l-İyd, a.g.e., s. 231.

¹³⁶ Bkz., es-Suyûtî, a.g.e., I, 231; es-Sehâvî, a.g.e., I, 273-274; el-Emîr es-San'anî, *Tavdîhu'l-Efkâr li Meânî Tenkîhi'l-Enzâr*, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, II, 53.

¹³⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 89; Ayyû'l-Kârî, a.g.e., s. 123.

¹³⁸ el-Cezâirî, a.g.e., s. 252.

¹³⁹ el-Kâsimî, a.g.e., s. 155.

¹⁴⁰ İtr, a.g.e., s. 301.

uydurma ve yalan olarak nisbet edildiği hadistir"¹⁴¹ şeklinde tanımlamaktadır. Bazı usûl kitaplarında ise: "Hadis-i Nebî olmak üzere rivayet olunup ravisi kizb ile ta'n olunan hadistir"¹⁴² şeklinde tanımlanmıştır.

Hadis usûlünün ne olduğuna dair en tutarlı olan bakış tarzı ikincisi gözükmektedir. Bu anlayışa göre hareket edildiğinde, müteahhir alimlerin güvenilir hadis kaynaklarındaki hadisleri sıhhat yönünden değerlendirme imkânları vardır. Şöyle ki onlar, bu kaynaklarda yer alan hadislerle, ravileri hakkında cerh ve tadil kitaplarına bakmak suretiyle sahih, hasen, zayıf veya mevzû hükmü verilebilirler. Ayrıca raviler sika olsa bile, hadis metinlerinde mütekaddim muhaddislerin farkına varamadıkları hata ve vehimleri olabilir ve bunları da tesbit edebilirler. Ancak hadisin senedi kusursuz olduğu ve metni ise şâz ve muallel olmadığı halde, onu bazı kaidelere aykırı görmek suretiyle ona mevzû deme imkânı olmasa gerekir. İşte ihtilaflar da bunun benimsenip-benimsenmemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim müteahhir münekkidler, hadisleri tenkid hususunda üç gruba ayrılırlar:

1- Sened tenkidine önem verip, senedi muttasıl ve ravileri sika bulunduğu¹⁴³ hadislerle metinlerine bakmadan sahih diyenler,

2- Metin tenkidine önem verip, hadisin senedine yönelik tenkidler olsa bile görüşüne uyanlara sahih, uymayanlara zayıf hatta mevzû diyenler,

3- Hem sened ve hem de metin tenkidine önem verenler. Hadis bu kişilerin görüşlerinin zıddına olunca ravilere vehm ve hata nisbet etmedikleri gibi, onları vehm, hata ve unutmadan masum da görmezler¹⁴⁴. Bu grup en mutedil olanıdır.

İşte bu metod farklılığı sebebiyle bazı münekkidlerin sahih dediği hadise, bazıları zayıf ve bazıları ise mevzû diyebilmektedir. Ancak bu farklı gruplardan, aynı grup içerisinde yer alan münekkidlerin tartışmaları ise farklı bir boyuttadır. Yani aynı gruptaki bazı alimler, bir hadisin zayıf olduğunu söylemekle o hadisin sika ravilerinden birine vehm veya hata nisbet etmeyi uygun görmüş, diğerleri ise aynı hadisin sahih olduğunu söyleyerek bu nisbeti uygun görmemiştir. Mesela; Dârekutnî'nin Sahîh-i Buhârî'deki bazı hadisleri, ravilerin vehm ve hataları dolayısıyla

¹⁴¹ Muhammed Accâc el-Hafîb, *Usûlü'l-Hadis*, s. 415.

¹⁴² İzmirli İsmâil Hakkı, a.g.e., s. 127; Dâvûd el-Kârsî, *Dâvûd el-Kârsî alâ Metni Usûlü'l-Hadis il'l-Birgivi*, İstanbul, 1312/1894, s. 28.

¹⁴³ Mütekaddim münekkidler tarafından raviler hakkında verilen "sika" hükmü, onların genel durumu itibariyledir. Bu ifade onların rivayetlerinin hiç birinde hata yapmamış olduğu anlamına gelmez, yani sika ravilerin hatalı rivayette bulunmuş olmaları da mümkündür.

¹⁴⁴ el-Cezâirî, a.g.e., s. 74-86; Ahmed Naim-Kâmil Miras, a.g.e., I, 275-277.

tenkidine,¹⁴⁵ İbn Hacer katılmayıp aksine onların sahih olduklarını isbat ederken, Sahîh-i Buhârî şarihlerinden Keşmîrî ise, Buhârî ravilerinin vehm ve hata ettiklerini şerhinde yeri geldikçe göstermiştir¹⁴⁶. Ebû Ali el-Ğassânî ise Sahîhayn'daki hadislerde ravi vehmlerini göstermek amacıyla "*Kitâbu't-Tenbîh ale'l-Evhâmî'l-Vâkıa fi's-Sahîhayn min Kibeli'r-Ruvât*" adlı eserini telif etmiştir¹⁴⁷. Ancak bu münekkidler arasındaki tartışmalar bu hadislerin sahih mi? yoksa zayıf mı? olduğu konusundadır, yoksa mevzû olup-olmadıkları konusunda değildir. Üstelik vehm ile rivayet edildiği söylenen bu hadislerden bazıları, akla vd. aykırı gözükmektedir. Demek ki bu alimlerin hepsine göre, hadisin bir aslı vardır, ancak ravilerden biri onu hata ile rivayet etmiştir, bu ise her ne kadar hadisin manasında akılla çelişecek kadar bozukluğa yol açsa bile, hadisin mevzû olmasını gerektirmez. Yani sika ravilerin hatalı rivayetleri mevzû değil, zayıf olur. Eğer sika ravilerin hata ve vehm ile rivayet ettikleri hadislere mevzû denilecek olsa bu durum onlar hakkında mütekaddim münekkidlerin verdiği "*sika*" hükmünün *kezzâb* şeklinde değişmesine yol açacağından en azından onların rivayet ettikleri diğer hadislerin de mevzû olmasını gerektirir ki sonuçta da hadis diye bir şey kalmaz.

Hadis usûlü'ne bağlı kalarak muteber hadis kitaplarındaki hadislere mevzû hükmünü -mümkün olsa bile- vermek yanlıştır. Çünkü böyle bir tavır;

1- Mütekaddimûnun yukarıda bahsettiğimiz faaliyetlerini gözardı etmek ve onlardan tamamen soyutlanmış bir şekilde hareket etmek demektir. Halbuki müteahhirûnun tenkid metodu, mütekaddimûnun faaliyetlerine dayalıdır. Yani müteahhirûnun tenkid metodu, mütekaddimûnun tenkidinin bir sonucudur. Şöyle ki, bu gün mütekaddim muhaddislerin kendilerine özel usûllerle tenkidleri sonucu eserlerinde tahrir etmiş oldukları bazı hadisleri tenkid etmek isteyen müteahhir bir alim; önce isnadda yer alan ravilerin cerh ve tadil yönünden durumlarını tesbit için onlar hakkında mütekaddimûn tarafından söylenenleri tesbitle başlar, sonra isnadın muttasıl olup olmadığını da onların telif etmiş oldukları târihu'r-ruvât vb. kitaplar sayesinde tesbit eder, daha sonra kısmen yine onlardan faydalanarak hadisin şüzûz ve illetten uzak olup olmadığını araştırır¹⁴⁸.

¹⁴⁵ el-Cezâirî, a.g.e., s. 96.

¹⁴⁶ Örnek için bkz., el-Keşmîrî, Muhammed Enver, *Feyzû'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Kâhire, 1938, I, 167, 336; II, 381; III, 440; IV, 376, 378. Şârihler arasındaki bu çeşit tartışmalar için bkz., Yıldırım, *Enbiya, Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, Rağbet Yay., İstanbul, 2001.

¹⁴⁷ Bu eser Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî'nin tahkikiyle birlikte Riyâd'da basılmıştır.

¹⁴⁸ el-A'zamî, *Menhecû'n-Nakd*, s. 3, 6.

2- Mütেকaddimûnun sika olduğunu söyledikleri ravileri cerh etmek olur. Şüphesiz ki, aynı zamanda hadis kitapları te'lif etmiş olan -Kütüb-ü Tis'a musannıfları gibi- mütেকaddim cerh ve ta'dil alimleri, ravileri cerh ve ta'dilde yeterince dikkatli olmuşlar ve ravilerin cerh ve ta'dilini dikkate alarak kitaplarını tasnif etmişlerdir. Rivayet asrının sonuna kadar her asırda mütেকaddimûn alimleri, hadis tarihi ve cerh ve ta'dil hakkında bilgi verirken belirttiğimiz çalışmalarını yapmışlardır. Hiç şüphesiz ki onlar bu faaliyetleri, sahih hadisleri zayıf ve özellikle mevzû olan hadislerden ayıklamak ve korumak için yapmışlardır. Bu faaliyetlerde bulunurken ortaya koymuş oldukları -ki bunlar hadis usûlünün temelini oluşturur- ve daha sonraları tedvin edilen kurallara göre hareket etmişlerdir¹⁴⁹. Nitekim onlar, ravilerin sika olup-olmadıklarını, onların adalet ve zabt sıfatlarına yönelik olan on kusuru taşıyıp taşımadıklarına bakarak belirtmişlerdir. Mesela; onlar bir ravinin "yalancı" olduğunu, bugün usûl kitaplarında "*Mevzû Hadisleri Tanıma Yolları*" adı altında zikredilen kaideleri uygulayarak tesbit etmişlerdir. Yani onlar, ya ravinin halinden -kendi ikrarı veya görmediği kimseden rivayet etmesi gibi ikrarı yerine geçen karinelerin bulunması- veya metnin halinden -ya lafzında ya da manasında basitlik ve maskaralık gibi bozuklukların olması, ya Kur'ân'a, ya mütevatir Sünnet'e, ya kat'î icmâ'ya, ya sarîh akla, ya tarihî gerçeklere uzlaştırılmaz bir şekilde aykırı olması veya herkesin bilmesi gereken bir olayın sadece bir kişiden rivayet edilmesi vb. karinelerin bulunması-¹⁵⁰ ravinin yalancı olduğunu tesbit ederek, özellikle duafâ kitaplarında belirtmişlerdir. Dolayısıyla onlar ravileri tenkid etmekle, "*metin tenkidi*" de yapmış bulunmaktaydılar. Nitekim Şube b. el-Haccâc'a: "*Bir kimsenin kezzâb olduğunu nasıl bilirsin?*" diye sorulduğunda O'nun: "*O kimse Hz. Peygamber (s.a.v.)'in: "Kabağı kesmeden yemeyiniz" dediğini rivayet ettiğinde onun kezzâb olduğunu bilirim*"¹⁵¹ diye cevap vermesi bunu göstermektedir. Yani Şu'be, hadisin metnindeki bu mana bozukluğunu, ravinin yalancı olduğunun delili saymıştır¹⁵². Bu bize mütেকaddim muhaddislerin hadis metinlerini de tenkid süzgecinden geçirdiklerini, dolayısıyla da bazı müsteşrikler ve müslüman müelliflerin, muhaddislerin metin tenkidi yapmadıkları ve sened tenkidine gösterdikleri önemi, metin tenkidine göstermedikleri şeklindeki

¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzi, a.g.e., (Mukaddime) I, 89; Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvin*, s. 281.

¹⁵⁰ es-Suyûtî, a.g.e., I, 232; el-Kâsımî, a.g.e., s. 156-157; İtr, a.g.e., s. 310-316; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-Hâsis Şerhu İhtisârü Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru't-Turâs, Kahire, 1979, s. 78; İtr, a.g.e., s. 310-316; Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvin*, s. 239-249.

¹⁵¹ İbn Dakîkî'l-İyd, a.g.e., s. 232; İbnü'l-Cevzi, a.g.e., (Mukaddime) I, 63.

¹⁵² es-Sehâvî, a.g.e., I, 295.

iddialarının¹⁵³ yersiz ve yanlış olduğunu göstermektedir. Mütেকaddimûn münekkidlerin, zihnî bir durum olan bu tenkidleri değil, genellikle tenkid faaliyetlerinin sonucu olan raviler hakkındaki cerh ve tadil hükümleri zamanımıza ulaşmıştır. Bu husus iyice kavranamadığından dolayı olsa gerek, onların metin tenkidi yapmadıkları iddia edilmiştir.

Günümüzde ravilerin adalet ve zabt sahibi olup-olmadıklarını, mütেকaddimûnun onlar hakkında söylediklerine bakarak ve onların sözlerini cerh ve ta'dil kaidelerine göre değerlendirerek bilebiliriz. Buna göre onların sika olarak belirttikleri ravilerin, isnadında yer aldığı hadislerin mevzû olduğunu söylemek, mütেকaddim alimlerin ta'dil ettikleri ravileri cerh etmek olur. Bunun kabulü durumunda, bu ravilerin isnadında yer aldığı diğer hadislerin de mevzû kabul edilmesi gerekecektir. Tarihî süreçteki faaliyetleri göz önünde tutmadan usûl kaidelerini yanlış uyguladığımızda bir çok hadisin mevzû olduğunu söylemeye mecbur kalabiliriz. Bunun farkında olan bazı alimler, "*Hadis imamlarına göre sahih olduğu sabit olan hadislere, bazılarının yönelttiği tenkidler zarar vermez. Çünkü daha önceki alimler sahih hadislerde görülen bu tür işkâlleri ve çözümlerini muhtelifü'l-hadis ilminde ele almışlardır*¹⁵⁴" diyerek tenbihte bulunmuşlardır. Mütেকaddimûn münekkidleri, raviler dönemine daha yakın oldukları için, ricâl tenkidinde asıl olan onların sözleridir. Önceki münekkidlerin üstünlüğünü ve onların cerh ve ta'dillerine itimadın gerekliliğini Sehâvî: "*İlk münekkidlerin tenkidleri*¹⁵⁵, *sonrakilere oranla daha isabetli ve eleştiriden uzaktır*" diyerek ifade eder¹⁵⁶. İbn Hacer ise önceki münekkidlerin tenkidçilikteki üstünlüğüne şu sözleriyle işaret etmiştir: "...Durum böyle olunca ve Şeyhayn da onun hadisi ile ihticâc edince, öncekilerin gerçek hallerinden habersiz bir müteahhir tenkidçinin İsrâil b. Yunus'u tazîf edip rivayet ettiği hadisleri reddetmesi, güzel bir davranış değildir"¹⁵⁷. Buradan anlaşılıyor ki onlara göre, müteahhir münekkidlere rivayet döneminde tasnif edilmiş olan hadis kitaplarında tahrir olunmuş hadislerin *senedlerini tenkid* hususunda düşen görev, hadisin metnine bakarak ravileri yeniden cerh ve ta'dil etmek değil, mütেকaddim münekkidlerin,

¹⁵³ Müsteşriklerin iddiaları ve tenkid ettikleri hadisler için bkz., Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable'l-Tedvin*, s. 251-258; el-A'zamî, *Menhecû'n-Nakd*, s. 127-140.

¹⁵⁴ İtr, a.g.e., s. 317.

¹⁵⁵ Hadis istilâhında tenkid: "Sahihs hadisleri zayıflardan ayırmak ve ravilerin sika olup olmadığı hususunda hüküm vermek" manasına gelir. Bkz., el-A'zamî, *Menhecû'n-Nakd*, s. 5; Aydınlı, a.g.e., s. 125.

¹⁵⁶ Bkz., Aşikkutlu, a.g.e., s. 59.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyû's-Sâfî*, s. 551.

ravileri cerh ve ta'dildeki farklı hükümleri arasında tercih yapmak veya derecelendirmek ve senedin muttasıl olup olmadığını tesbit etmektir. *Metin tenkidi* hususunda ise, mütekaddim muhaddislerin farkına varamadıkları veya farkına vardıkları halde çeşitli maksatlarla tahrir etmiş oldukları hadislerdeki şüzûz, illet gibi kusurların bulunup bulunmadığını, yine onların çeşitli türlerde tasnif etmiş oldukları kitaplarındaki hadislerden faydalanarak tesbit edip hadis hakkında sahih veya zayıf hükmünü vermektir. Yoksa hadis tenkidinde müfrit sayılan ikinci grubun yaptığı gibi hadisin metnine bakarak, hadise zayıf ve mevzû demek ve böylece mütekaddimûnun sika gördüğü ravilerin, zayıf veya kezzâb olduklarını söylemek değildir.

Hadis usûlü kitaplarında anlatılan bir çok kaide ve bilgilerin, mütekaddim alimlerin uyguladıkları ve ilk usûl kitabının tedvininden itibaren karşılaşılabilecek yeni durumlar karşısında nasıl hareket edileceğini bildiren kaideler olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Mesela; mevzû hadisi tanıma yolları adı altında zikredilen kaideleri¹⁵⁸, mütekaddim muhaddislerin yalancı raviyi tesbit amacıyla ortaya koyup uyguladıkları¹⁵⁹ ve müteahhir alimlerin her birinin yaşadığı asırda ilk defa uydurularak ortaya konan mevzû hadisleri tesbit etmede de kullanılacak kaideler olarak da anlaşılabilir. Aynı zamanda mütekaddimûnun, cerh ve ta'dil, tabakât ve rical tarihi kitaplarında ravilerini cerhederek mevzû olduğuna hükmettikleri hadislerdeki isabetlerini test etme amacıyla da kullanılır.

Ancak bu kaideler, sahih hadisleri tahrir etmek gayesiyle tasnif edilen, özellikle de muteber ve meşhur hadis kitaplarındaki hadislerin metinlerini -bu kitapların musannıflarının, herhangi bir aslı olmayan veya aslı olsa bile¹⁶⁰ senedinde herhangi bir yalancı ravi bulunan mevzû hadisleri tahrir etmeyecek kadar büyük münekkid muhaddisler olduğunu gözardı ederek- bu kaidelere arz etmek suretiyle mevzû olduklarına hükmetmek için olmasa gerekir. Mütekaddim muhaddisler, kitaplarında tahrir ettikleri hadisleri, bir çok tariklerle tahammul ederek ezberlemişler, böylece bir asıllarının var olduğuna inandıkları bir başka ifadeyle Kur'ân, mütevatir sünnet, tarihî gerçekler vb. aykırı olmadıklarını engin dinî bilgileriyle tesbit ederek ravilerinin adil olduklarını da tesbit ettikleri için bir veya birkaç tarikle eserlerinde tahrir etmişlerdir. Bu gün onların tahrir ettikleri hadislerin sahih mi? yoksa zayıf veya

¹⁵⁸ Bkz., Muhammed Accâc el-Hatîb, *el-Muhtasarü'l-Vecîz*, s. 269-273; Ebû Zehv, a.g.e., s. 482-486.

¹⁵⁹ Nitekim usûl kitaplarında bu konu vb. bir çok konu anlatılırken hep geçmişten örnekler verilir.

¹⁶⁰ Bir hadisin, bir çok tarikte rivayet edilmesi onun bir aslının olduğuna işaret eder. Ancak böyle bir hadis, bazı tariklerden sahih olarak, bazı tariklerden zayıf olarak ve bazı tariklerden de senedinde yalancı bir ravi bulunması sebebiyle mevzû olarak rivayet edilmiş olabilir.

mevzû mu? olduğuna hükmedecek kişinin, en azından onların bilgisine yakın derecede Kur'ân ve Hadis ilimleri sahasında bilgisinin olması gerekir.

Şunu belirtelim ki, mütekaddimûnun sika dedikleri ravilerin, rivayet ettikleri hadislerde onların farkına varamadıkları vehm ve hataları olabilir, bundan dolayı da meselâ; tarihi gerçeklere uzlaştırılmaz bir şekilde aykırı olabilir. İşte böyle hadislerle mevzû demek yerine, İbn Hacer'in benimsediği gibi zayıf demek daha doğru olur. Çünkü muteber hadis kitaplarının musannıfları, en azından tahrir ettikleri hadislerin bir aslının var olduğunu bilen büyük müctehid muhaddislerdir. Şöyle ki onlar, her asırda muteber sayılan eserlerinde tahrir ettikleri hadisleri, yüzlere varan tariklerle tahammul etmiş olmalarına rağmen en sahih olan bir veya birkaç tarikleriyle rivayet etmişler ve şâzz ve muallel gördükleri tariklerle varid olan rivayetlerinin bir kısmını da telif ettikleri İlel türü eserlerinde zikretmişlerdir. Mesela; Müslim'in bir hadisin hatalı, vehimli, şâzz ve mütâbî'si olmayan rivayetlerini belirttiği "*Kitâbu't-Temyîz*" adlı eseri vardır. Buhârî'nin yüzünü sahih olmak üzere altıyüzbin hadis bildiği halde muallak ve mükerrer olanlarla birlikte 9082 hadisi tahrir etmiş olması da bunu göstermektedir.

Müteahhir muhaddislerin mevzû hadislerin nasıl tanınacağına dair ifadelerini de alel-ihtlak söylenmiş sözler olarak anlamamak gerekir. Mütekaddim alimlerin sözleri, zaman zaman bağlamından kopararak veya kastedilen şey iyice belirlenmeden, bir konu hakkında gerçekte delil olamayacağı halde delil olarak kullanılabilir. Nitekim İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Kayyim'in, "*Mevzû hadisler nasıl tanınır?, Mevzû hadisler senedlerine bakmadan tanınabilir mi?*" şeklindeki sorulara karşı verdikleri cevaplar¹⁶¹ iyice irdelenince, onların, mütekaddim muhaddislere itimad ettikleri, bir taraftan onların takip ettikleri yolu ve bir taraftan da kendi zamanlarında halk dilinde dolaşan, muteber kaynaklarda bulunmayan hadisler karşısında takip edilmesi gereken metodu belirtmeyi gaye edindikleri görülür. Nitekim İbnü'l-Cevzî: "*Bir hadisi akla veya nakle aykırı görürsen veya müsnedler ve diğer meşhur kitaplarda bulamazsan, bil ki o mevzûdur*" der. Onun bu sözünü, bilgi seviyesinin azlık ve çokluğuna bakmaksızın herkesin mütekaddim muhaddislerin büyük emek ve özveri sonucu meydana getirdikleri muteber hadis kitaplarındaki hadislerle, keyfi bir şekilde uygulaması için söylemiş değillerdir. Ancak ne var ki bazıları bu sözleri, geçmişte hiçbir şey yapılmadığı ve herkesin bu kuralları muteber kitaplardaki hadislerle tatbik edebileceği anlamına yorumlamışlardır. Burada

¹⁶¹ Bkz., es-Suyûfî, a.g.e., I, 234; es-Sehâvî a.g.e., I, 294-295; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., (Mukaddime) I, 60, 63; el-A'zamî, *Menhecû'n-Nakd*, s. 88-89.

unutulmaması gereken husus, mütekaddim muhaddislerin bu kaideleri uygulamış olmalarıdır. Bunun sonuçlarından biri olarak onlar yalancı ravileri de tesbit etmişlerdir. Bundan elbetteki usûlün, onlardaki hadislere tekrar uygulanamayacağı anlamı çıkmaz. Ancak bu kısaca Kur'ân, hadis vb. ilimleri çok iyi bilen mütehidler için mümkündür diyebiliriz. O halde biz, bir hadisin mevzû olup olmadığını tesbitte şöyle bir yol izleyebiliriz:

1- Hadisin, mevzûât ve halk dilinde dolaşan sözlerle ilgili kitaplarda bulunup bulunmadığı araştırılır. Onlarda bulunuyorsa, hakkında verilen hükmü alırız. Burada dikkat edilecek husus, araştırdığımız hadis senedli ise, senedi sebebiyle zayıf ve mevzû olabilir, ancak metni bir başka isnadla sahih olabilir. Eğer hadisin isnadı yoksa –ki bu durumda genelde halk dilinde dolaşan sözdür- bu tür hadisler hakkında yazılan kitaplarda verilen hüküm genellikle metin hakkındadır¹⁶².

2- Muteber hadis kitaplarında bulunup bulunmadığı araştırılır. Eğer bulunuyorsa, İbn Hacer gibi şârihlerin verdikleri sahih, hasen ve zayıf gibi hükümleri alırız. Eğer hadisin aynısı değil, fakat benzeri bulunuyorsa, benzeri hakkında verilen sahih veya zayıf hükmünü ona da veririz.

3- Her iki grup kitapta da bulunmadığında ise yeterli ilmî seviyeye sahip isek mevzû hadisleri tanıma yolları vb. usûl kaidelerini uygulayarak hadis hakkında hüküm veririz.

Muteber hadis kitaplarında bulunan bazı hadislerin mevzû olup olmadığı veya onlarda mevzû hadis bulunup bulunmadığı hususunda ise, hadis usûlünün ne olduğuna bakış çerçevesinde üç türlü görüş ve davranış sergilenmiştir.

1- Hadis usûlü, geçmişte uygulanan usûlün tasviri olduğu için bu kitaplardaki hadisler hakkında musannıflarının verdikleri hükümlere uymak. Bu tutuma göre, bu kitaplarda mevzû hadis yoktur denilir.

2- Hadis usûlü, geçmişin tasviri olduğu kadar geçmişi anlamaya, değerlendirmeye yani onları test etmeye imkân sağlayan ve geleceğe de yön veren bir usûldür. Ancak bunu söylerken geçmişin faaliyetlerini yok saymak mümkün değildir. Muteber hadis kaynaklarında bulunan hadislere gelişigüzel mevzû hükmünü verme imkânı yoktur. Şöyle ki mütekaddim muhaddisler, muazzam tefsir, hadis ve fıkıh bilgileri sayesinde eserlerinde mevzû değil, çoğunlukla sahih, bazen de bazı maksatlarla zayıf hadis tahrir etmişlerdir. Buna göre onlarda yer alan hadislerin

¹⁶² Örnek için bkz., Aliyyü'l-Kârî, Nûreddin Ali b. Muhammed b. Sultan, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, thk., Muhammed Sabbâğ, Dârü'l-Emâne, Beyrût, 1971, s. 414, 431.

isnadlarında yalancı ravi var ise onlara *mevzû* denilebilir, aksi halde her ne kadar Kur'ân'a, mütevatir sünnet vb. aykırı görünse bile *mevzû* denilemez, çünkü onlara göre mütekaddimûn yanında bu hadisin bir aslı ve bir yorumu vardır. Belki ravi hatalarından veya inkita, tedlis vb.'den dolayı zayıftır denilebilir. Onların sahih dedikleri hadislere zayıf demek mümkünse de rastgele *mevzû* demek mümkün değildir. Nitekim günümüzde, değil bu muteber kitaplardaki hadisler diğer kitaplardaki bazı hadislerin *mevzû* olduğunu söylemek bile büyük bir ilmî kapasite gerektirir. Çünkü bir hadis manası doğru olduğu halde *mevzû* olabileceği gibi, zayıf veya sahih de olabilir. Bunları birbirinden ayırt etmek en azından büyük bir hadis bilgisi gerektirir.

3- Hadis usûlü, hadisleri yeniden değerlendirmeye, test etmeye imkân sağlayan bir usûl için, *mevzû* hadisleri tanıma yolları kaidelerini uygulayarak bazı hadislere *mevzû* demektir. Bu görüş sahiplerine göre, mütekaddim muhaddisler yeterince metin tenkidi yapmamışlardır.

İşte hadis usûlünün ne olduğuna dair üç farklı bakış açısının sebep olduğu üç türlü davranış şekli hicrî V. asırdan günümüze kadar uzayan süre içerisinde görülmüştür ki, kanaatimize göre doğrusu ikinci davranış şeklidir.

Muteber hadis kitaplarında tahric olunan bazı hadislerin *mevzû* olduğuna bu kaideleri uygulayarak hüküm verenler ve onlara, kendi metodlarına göre cevap verenler, bilgi birikimlerine ve anlayışlarına göre hareket etmektedirler. Şöyle ki, bir kişi bir hadise Kur'ân'a aykırı olması sebebiyle *mevzû* derken, bir başkası yaptığı gayet tutarlı tevillerle Kur'ân'a aykırı olmadığını isbat eder ve böylece hadisin *mevzû* olmayıp sahih olduğunu belirtir¹⁶³. Bu husustaki uygulamalar, *mevzû* hadisleri tesbitte takip edilen metod aynı olsa bile, bilgi seviyesi ve anlayış farklılığı sebebiyle yine de aynı sonuca varılamayacağını göstermektedir.

SONUÇ

Mütekaddimûn dönemi dediğimiz rivayet asrı ile daha sonraki müteahhirûn döneminde *mevzû* hadisleri tesbit hususunda nitelik yönünden farklılık vardır. Bunun yanı sıra Cevzekânî ile başlayan ve İbnü'l-Cevzî ile devam eden müteahhirûn döneminde *mevzû* hadisleri tesbit çalışmaları, mütekaddim münekkidlerin zayıf ravileri –ki bunun içinde yalancı raviler de yer almaktadır- belirtmek üzere yazdıkları duafâ kitapları, ricâl tarihi ve tabakât eserlerine yani ricâl edebiyatına dayalıdır. Yani

¹⁶³ Örnek için bkz., İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1972, s. 87-102.

Cevzekânî ve İbnü'l-Cevzî çoğunlukla, mütekaddim muhaddislerin, yalancılıkları dolayısıyla cerh etmiş oldukları ravilerin rivayetlerini, kısmen de meşhûr olmayan bazı hadis kitaplarındaki -ki bunlar o dönemde konulan kaidelere uygun olmayarak kendilerinde hadis tahrir edilmiş olan kitaplardır- rivayetleri cem ederek eserlerini oluşturmuşlardır. İbnü'l-Cevzî bunlara ek olarak muteber hadis kitaplarındaki bazı hadisleri de mevzû olarak göstermiştir. Özellikle İbn Hacer, Suyûtî ve İbn Arrâk gibi münekkid muhaddisler, İbnü'l-Cevzî'yi bu tutumundan dolayı tenkid etmiş ve onun mevzû saydığı bu hadislerin sahih, hasen ve en fazla bazılarının zayıf hadisler olacağını belirtmişlerdir. Onlar arasındaki bu farklılık ve tartışmalar, mütekaddim münekkidlerin bir ravi hakkında zikrettikleri farklı cerh lafızları arasında tercih veya bir ravi hakkında aynı cerh ifadelerinde bulunmuş olsalar bile, o lafzın ravinin yalancı olup olmadığına delaleti hususundaki farklı bakış açısından kaynaklanmıştır. Bu tartışmalarda hiç şüphesiz ki tercih ettiğimiz görüş İbn Hacer'in görüş ve açıklamalarıdır.

Yirminci yüzyılda mevzû hadisleri tesbit çalışmaları ve anlayışı, İbnü'l-Cevzî'nin tesbit ve anlayışından oldukça farklıdır. Günümüzde bazı müslüman alimler, mütekaddimün döneminde de mevzû hadis içermesi gibi bazı sebeplerden dolayı kendisinden rivayette bulunulmamış hadis kitapları ve cerh ve ta'dil kitaplarındaki hadislerin değil, muteber hadis kitaplarında tahrir edilmiş olan bir kısım hadislerin mevzû olduğunu isbata çalışmışlardır. Onlar bunu yaparken aslında geçmişin ortaya koyup uyguladıkları¹⁶⁴ kaideleri esas almışlardır. Bu kaideler de yeterli olmayınca, mevcut usûlün yetersiz olduğunu dolayısıyla modern tenkid usûlü olan "*Tarihî Tenkid Usûlü*"nün uygulanması gerektiğini söylemiş ve onu uygulamışlardır. Onlar bu tutumlarıyla, hadis usûlünü yeni ortaya koyulmuş bir usûl gibi kabul etmişler yani mütekaddim muhaddislerin bu usûlü ortaya koyan ve uygulayan münekkidler olmadığını söylemek istemişlerdir. Dolayısıyla da hadislerin mevzû olduğunu isbat ederlerken raviler hakkında varid olan cerh ve ta'dile pek önem vermemişler ve bu tutumlarının bir gereği olarak yani tenakuza düşmemek için mütekaddim muhaddislerin metin tenkidi yapmadıklarını söylemişlerdir.

Bu alimlerin görüş ve tutumları, bilerek veya bilmeyerek Muhammed Accâc'ın da dediği gibi hadise dayalı ilimler olan tefsir, fıkıh, akaid gibi ilimlerin yok edilmesine sebep olacak bir tutumdur. Bunlara karşın bir çok alim de, mütekaddim

¹⁶⁴ Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 219.

muhaddislerin, hadislerin sahihini zayıf ve mevzûlardan ayırt etmek için nazari ve pratik her türlü faaliyette bulduklarını iddia ederek muteber hadis kitaplarının değerini savunmuşlardır. Bu amaçla İbn Hacer gibi muhaddisler, bu kitapların özelliklerini de dikkate alarak, bunlardaki hadislerin sahih veya hasen veya ravi hatalarından dolayı bazılarının mevzû değil, zayıf olabileceğini belirtmişlerdir.

Kısaca diyebiliriz ki, son dönemde mevzû hadisleri tesbit çerçevesindeki tartışma ve farklılıkların odak noktasını, mütekaddim münekkidlerin özellikle sahih hadisleri mevzû hadislerden ayırt etmek hususundaki faaliyetlerini yeterli görüp görmeme düşüncesi bulunmaktadır. Kanaatimize göre mütekaddim muhaddislerin faaliyetlerini göz ardı ederek yapılacak her türlü hadis tenkidi yanlış olacak ve doğru bir sonuca ulaşmak mümkün olmayacaktır.